श्रीगणेशायनमः॥ श्री श्रीरामचंद्रायै

सि॰ लेश॰ श्लो॰ १४५२ सू॰ ११८

॥श्रीगणपतयेनमः॥अधिगतभिदाद्यूर्वाचार्यानुयेत्यसहस्रधासरिदिव
महीमिदाच्छुप्राप्यशेरिपदोद्गता॥जयतिभगवत्पादश्रीमन्मुखांबुजनिर्ग·
तांजननहेणास्फुटिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा॥१॥प्रावीनैर्व्यवहारसिद्धवि
षयेषातीक्ष्यसिद्धोपरंसंनस्यद्भिरनादरात्सरणयोनानाविधादर्शिताः॥
तन्मूलानिहसंग्रहेणाकृतिचिन्निद्धांतभेदाश्रियःशुद्ध्यैसंकलयामितात
चरणाव्याख्यावचःख्यापितान्॥२॥तेषूपपादनापेक्षान्पक्षान्प्रायोयथा
मति॥युक्त्योपपादयन्नेवसिस्वाध्यनतिविस्तरं॥३॥तत्रतावदात्मावाअ
रेद्रष्टव्यःश्रोतव्यइत्यधीतसांगस्वाध्यायस्यवेदांतेरापातप्रतियन्नब्र
ह्मात्मनिसम्मुदितजिज्ञासस्यतद्ज्ञानायवेदांतश्रवणविधिःप्रतीयमानः · राम
किंविधइतिचिंत्यते॥तिस्रःखलुविधेर्विधाःअपूर्वविधिर्नियमविधिःपरि ॥१॥

संख्याविधिश्चेति।तत्रकास्तत्रयेपिकथमप्यप्राप्तस्यप्राप्तिफलोविधिरद्यः।यथा
व्रीहीन्प्रोक्षतीति।तत्रव्रीहीणांप्रोक्षणस्यसंस्कारकर्मणोविनियोगंमानांत
रेणकथमपिप्राप्तिरस्तिपक्षेप्राप्तस्यप्राप्तौशपरिसूरणाविधिर्द्वितीयः।यथा
व्रीहीनवहंतीति।अत्रविध्यभावेपिपुरोडाशत्रुतिकद्रव्याणांतंडुलनिष्प
त्यासेपादेवावहननप्राप्तिर्भविष्यतीतिनतत्राप्यर्थेयंविधिःकिंत्वासेपाद
वहननप्राप्तौतदेवलोकावगतकारणत्वाविशेषान्नखविदलनादिरपि
पक्षेप्राप्नुयादितिअवहननाप्तांशसंभवात्तदंशपरिसूरणफलःद्वयोःशे
षिणोरेकस्यशेषस्यवाएकस्मिन्शेषिणिद्वयोःशेषयोर्वानित्यप्राप्तौशे
ष्यंतरस्यशेषांतस्यवानिवृत्तिफलकोविधिस्तृतीयः।यथाग्निचयनेइमा
मग्नभ्नान्नरशनामृतस्येत्यग्नाग्निधानीमादत्तइति।यथावाचातुर्मास्योतर्ग

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

तेष्टिविषेगृह्मेधीयेआज्यभागौयजतीति।अस्तिवयनेऽस्वरशानाग्रहणं
गर्दभरशानाग्रहणेचेतिद्वयमनुष्ठेयं।तत्राश्वरशानाग्रहणेइमामगृभ्णा
न्तितिमंत्रोलिंगादेवरशानाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपान्नित्यंप्राप्नो
तीतिनतत्प्राप्त्यर्थस्तदप्राप्तांशपरिपूरणार्थोवाविधिःकिंतुलिंगाविशेषा
द्गर्दभरशानाग्रहणेपिमंत्रःप्राप्नुयादितितन्निवृत्त्यर्थः।तथागृह्मेधीयस्य
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वादतिदेशादेवाज्यभागौनित्यंप्राप्नुतइतिनतं
त्रविधिस्तत्प्राप्त्यर्थस्तन्नियमार्थोवाकिंत्वतिदेशात्प्रयाजादिकमपिप्राप्नुया
दितितन्निवृत्त्यर्थः।गृह्मेधीयाधिकरणेपूर्वपक्षरीत्याइदमुदाहरणंप
त्रक्वचिदुदाहर्त्तव्यमित्युदाहृतं।नचनियमविधावपिपक्षप्राप्तावेहनन
स्यात्प्राप्तांशपरिपूरणेकृतेतदवरोधात्याक्षिकसाधनांतरस्यनस्वविदल

राम
॥२॥

इत।

नादेर्निवृत्तिरपिलभ्यतइतिरनिवृत्तिफलकत्वाविशेषान्नियमपरिसंख्ये
योःफलतोविवेकोनयुक्तइतिशंक्यंविधितोवहननियमेविनाक्षेपलभ्य
स्यनस्वविदलनादेर्निवर्त्तयितुमशक्यतयाऽप्राप्तांशपरिपूरणरूपस्यनि
यमस्यप्राथम्याद्विधेयावहननगतत्वेनप्रत्यासन्नत्वाच्चतस्यैवनियमवि
धिफलत्वोपगमात्।तदनुनिष्पादिन्याअविधेयगतत्वेनविप्रकृष्टायाइ
तरनिवृत्तेःसन्निकृष्टफलसंभवेफलत्वानौचित्यात्।एवंविविक्तासुतिस्र
षुविधिविधासुकिंधीःश्रवणविधिराश्रीयते।प्रकटार्थकारादयःकेचिदा
हुःअपूर्वविधिरयमप्राप्तत्वात्।नहिवेदांतश्रवणंब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरि
त्यन्वयव्यतिरेकप्रमाणमस्ति।लोकेकृतश्रवणस्यापिबकुशस्तदनुत्पत्तेः
।अकृतश्रवणस्यापिगर्भगतस्यवामदेवस्यतदुत्पत्तेरुभयतोव्यभिचारात्।

नवाश्रवणमात्रेश्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरितिशास्त्रांतरेगृहीतःसामान्य
नियमोस्तियेनात्रविशिष्यहेतुत्वयाहकोभावेपिसामान्यमुखेनैवहेतुत्वेप्रा
प्तइतिशंक्येत।गांधर्वादिशास्त्रश्रवणस्यषड्जादिसाक्षात्कारहेतुत्वाभ्यु
पगमेपिकर्मकांडादिश्रवणंतदर्थधर्मादिसाक्षात्कारादर्शनेनव्यभिचारा
त्।तस्मादपूर्वविधिरेवायं।भाष्येपिसहकार्यंतरविधिःपक्षेणेतरतीयंत.
दतोविध्यादिवदित्यधिकरणेविधेःसहकारिणोमैत्रेयवाक्यस्यबाध्यपोडित्य
वदविधिरेवाश्रयितव्यःअपूर्वत्वादितिपोडित्यशंकितश्रवणंपूर्वविधि
रेवांगीकृतइति।वेदांतश्रवणस्यनित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वेनाप्रा
प्तेः।अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणत्वावच्छेदनसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तेःशब्दाप
रोक्षवादेव्यवस्थापनात्।तदर्थमेवहितत्प्रस्तावः।नचतावताब्रह्मप्रमाणत्वे ॥३॥

नायातदर्शनसाधारणब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावप्यविद्यानिवृत्त्यर्थमि
ष्यमाणसत्तानिश्चयरूपेतत्साक्षात्कारहेतुत्वश्रवणस्यनप्राप्तमितिदो
च्यं।विचारमात्रस्यविचार्यमाणमात्रनिर्णयहेतुत्वस्यब्रह्मप्रमाणस्यतत्सा
क्षात्कारहेतुत्वस्यचप्राप्तौविचारितवेदांतशब्दज्ञानरूपस्यश्रवणस्य
तद्धेतुत्वप्राप्तेः।नचोक्तुभयतोव्यभिचारः।सहकारिवैकल्येनान्वयव्य
भिचारस्यादोषत्वात्।जातिस्मरस्यजन्मांतरश्रवणात्फलंप्रवेनव्यतिरेक
व्यभिचाराभावात्।अन्यथाव्यभिचारेणहेतुत्ववाधेश्रुत्यापिसाधनताज्ञाना
संभवात्।घटसाक्षात्कारेचक्षुरतिरेकेणत्वगिंद्रियमिवब्रह्मसाक्षात्का
रेश्रवणातिरेकेणोपायांतरंनास्तीतिशंकायाव्यतिरेकव्यभिचारस्याप्यदो
षत्वाच्च।तथाचप्राप्तत्वान्नापूर्वविधिः।अतएवावृत्तिरसकृदुपदेशादित्यधि

करणभाष्येदर्शनपर्यवसानानिहिश्रवणादीन्यावर्त्तमानानि दृष्टार्थानिभ
वंतियथावघातादीनितंदुलनिष्पत्तिपर्यवसानानीतिश्रवणस्यब्रह्मदर्श
नार्थस्यदृष्टार्थतयादार्शपूर्णमासिकावघातन्यायप्राप्ताःइत्युपदेशः॥अ
दृष्टविधित्वेतुसनयुज्यतेसर्वौषधावघातवत्। अग्निचयनेसर्वौषधस्य
पूरयित्वावहत्याथैतदुपहधातीत्युपधेयोत्कूरबलसंस्कारार्थत्वेनविहित
स्यावघातस्यदृष्टार्थत्वाभावाद्वार्त्तिरितिहितंत्रलक्षणेस्थितं।अतोनि
यमविधिरेवायं।तदभावेहियथावस्तुकिंविज्ञासुषोवीक्षमाणास्तत्रस्याग्रही
तेसूक्ष्मेविशेषांतरेकेनवित्कथितेतदवगमायतस्यैवचक्षुषःपुनरप्पिसप्रणि राम
धानव्यापारेप्रवर्त्ततेएवंमनसाऽहमितिगृह्यमाणेजीवेवेदांतैरध्ययनग्रही
तैरुपदिष्टंनिर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वमाकर्ण्यतदवगमायतत्रसावधानम ॥४॥

नसएवनिधानेकदाचित्पुरुषःप्रवर्त्ततवेदांतश्रवणेप्रवृत्तिःयाक्षिकीस्या
त्॥अप्राप्यमनसासहेतिश्रुतिस्तुमनसैवानुद्रष्टव्यंदृश्यतेत्वग्र्ययाबुध्याइ
त्यादिश्रवणेनानवहितमनोविषयेतिशंकासंभवात्।अथवाजुष्टंपदापश्य
त्यन्यमीशमस्यमहिमानमितिवीतशोकइत्यादिश्रवणाद्भिन्नात्मज्ञानान्मु
क्तिरितिभ्रमसंभवेनमुक्तिसाधनज्ञानायभिन्नात्मविचाररूपशास्त्रांतर
श्रवणेपिपक्षेप्रवृत्तिःस्यादित्यद्वितीयात्मपरवेदांतश्रवणेनियमविधि
रस्तु।इहात्मशब्दस्यइदंसर्वंपदयमात्मेत्यादिप्रकरणेययौलोचनयाद्वि
तीयात्मपरत्वात्।नहिवस्तुसत्साधनांतरप्राप्तावेवनियमविधिरितिकुत्र
धर्मःयेनब्रह्मसाक्षात्कारस्यवेदांतश्रवणैकसाध्यत्वस्याभ्युपगंतव्यत्वे
नतत्रवस्तुतःसाधनांतराभावान्ननियमविधिर्युज्यतइतिशंक्यते।किंतु
त्कारस्यवेदांतश्रवणेनियमादृष्टार्थत्वायंनियमादृष्टजन्यस्यप्रतिबंधककल्मषनिवृत्ति
द्वारासतानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षा २

५ यत्रसाधनांतरयासंभाव्यमानस्यपक्षेप्राप्त्याविधित्सितसाधनस्यपाक्षिक प्रा
प्तिर्निवार्यितुंनशक्यतेतत्रनियमविधिःनावतेप्राप्तांशयरिहरणस्यतत्फ
लस्यसिद्धेः।अथवागुरुमुखाधीनाध्ययनादिवनिपुणस्यस्वप्रयत्नमात्रे
साध्यादपिवेदांतविचारात्संभवतिसत्तानिश्चयरूपंब्रह्मापरोक्षज्ञानंकिंतु
गुरुमुखाधीतवेदांतवाक्यश्रवणनियमादृष्टमविद्यानिवृत्तिंप्रतिकर्मष
निरासेनोपयुज्यतइतितदभावेनाप्रतिबंधमविद्यामनिवर्त्तयत्यपरोक्ष
ज्ञानंनोदयेदज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तिःप्रतिबंधकाभा
वस्यसर्वत्रापेक्षितत्वेनसत्यपिप्रत्यक्षविशेषदर्शनेऽपाधिनाप्रतिबंधात्प्र
विबिंबभ्रमानिवृत्तिवत्तदनिवृत्त्युपपत्तेः।एवंचलिखितपाठादिनापिस्वाध्या
यग्रहणप्रसक्तौगुरुमुखाधीनाध्ययननियमविधिवत्स्वप्रयत्नमात्रपूर्व ॥५॥

MEMORIAL

राम

कस्यापिवेदांतविचारस्यसत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वेनपक्षेप्रा
प्तौगुरुमुखाधीनश्रवणविधिरयमस्तु।नचतद्विज्ञानार्थंसगुरूंसेवाभिग
च्छेदितिगुरूपसदनविधिनैवगुरूरहितविचारव्यावृत्तिसिद्धेर्विफलोनि
यमविधिरितिशंक्यं।गुरूपसदनस्यश्रवणांगतयाश्रवणविध्यभावे
तदधिरेवनास्तीतितेनतस्यैवैकस्याप्रसक्तेः।अन्यथाध्ययनांगभूतोयग
मविधिनैवलिखितपाठादिव्यावृत्तिरित्यध्ययननियमोपिविफलःस्यात्।अ
थावाऽद्वैतात्मपरभाषाग्रंथश्रवणस्यपक्षेप्राप्त्यावेदांतश्रवणेनियमविधि
रस्तु।नचनधीतवाइत्यादिनिषेधादेवतदप्राप्तिः।शास्त्रव्युत्पत्तिमांद्याद्वेदांत
श्रवणमशक्यमितिपुरुषार्थनिषेधमुल्लंघ्यापिभाषाग्रंथेनाद्वैतंजिज्ञास
मानस्यतत्रापिप्रवृत्तिसंभवेननियमविधेरर्थवत्त्वोपपत्तेःश्रभ्युपगम्यते

हिकर्त्तधिकरणेव्युत्पादितंपुरुषार्थोऽनृतवदननिषेधेसत्यपिदर्शर्ष्ण
मासमध्येकृतश्चिद्धेतोरंगीकृततन्निषेधोल्लंघनस्याविकृतोक्तुसि
द्धिकामयमानस्यानृतवदनेप्रवृत्तिःस्यादितिपुनःक्रत्वर्थतयादर्शपूर्ण
मासप्रकरणेनानृतंवदेदितिनिषेधइतिक्रत्वर्थतयानिषेधस्यार्थवत्त्व
द्वायथामंत्रैरेवमंत्रार्थस्मृतिःसाध्येतिनियमस्तन्मूलकर्मस्मृत्यात्मीयग्र
हणवाक्यादीनामपिपक्षेप्राप्तेस्तयावेदांतमूलेतिहासपुराणपौरुषेयग्रंथ
धानामपिप्राप्तिसंभवान्नियमोयमस्तुसर्वथानियमविधिरेवायं।सहका
र्यंतरविधिरित्यधिकरणभाष्येत्रापूर्वविधित्वोक्तिस्तुनियमाविधित्वे राम
पिपाक्षिकाप्राप्तिसद्भावात्तदभिप्रायेतित्त्रैवपक्षेणतिपाक्षिकाप्राप्तिक
थनपरस्सूत्रपदयोजनेनस्पष्टीकृतमितिविवरणानुसारिणाःकृतश्र ॥६॥

वणस्यप्रथमशब्दान्निर्विकल्पकंपरोक्षज्ञानमेवोत्पद्यतेशब्दस्यपरोक्षज्ञा
नजननस्वाभाव्येनतत्रसामर्थ्यानतिलंघनात्।पश्चात्तुकृतमननिदि
ध्यासनस्यसहकारिविशेषसंपन्नात्ततएवापरोक्षज्ञानंजायते।तत्रांशगोच
रज्ञानासमर्थस्यापिइंद्रियस्यतत्समर्थसंस्कारसाहित्यात्प्रत्यक्षज्ञानजन
कत्ववत्स्वतोपरोक्षज्ञानजननासमर्थस्यापिशब्दविधुरपरिभावितका
मिनीसाक्षात्कारस्थलेतत्समर्थत्वेनकृतभावनाप्रवयसाहित्यादपरोक्ष
ज्ञानजनकंयुक्तं।ततश्चशब्दस्यस्वतःस्वविषयेपरोक्षज्ञानजनकत्वस्यभा
वनाप्रवयसहकृतज्ञानकरणत्वावच्छेदनविधुरांतःकरणावदपरोक्षज्ञा
नकत्वस्यचप्राप्तत्वात्पूर्ववान्नयमनविधिरितितदेकदेशिनःविदोतश्र
वणेननब्रह्मसाक्षात्कारःकिंतुमनसेवामनसेवानुद्रष्टव्यमितिश्रुतेःश

सि-ले-

७ स्याचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतंमनआत्मदर्शनिकरणमितिगीताभाष्य
वचनाच्च।श्रवणंतुनिर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानार्थमितितादर्थ्यनैवनियमविधि
रितिकेचित्।ग्रपरोक्षज्ञार्थत्वेनैवश्रवणेनियमविधिःद्रष्टव्यइतिफलकी
र्त्तनात्।तादर्थ्यंचतत्करणभूतमनःसहकारितयैवनसाक्षात्।शब्दादप
रोक्षानंगीकारात्।नचतत्तेनरूपेणातादर्थ्यनग्राह्यमित्यस्यविधित्वप्रसं
गः।श्रावणेषुषड्जादिषुसमारोपितपरस्परविवेकनिष्टत्यर्थंगांधर्वशास्त्रश्र
वणसहकृतस्त्रीत्वेनपरस्परासंकीर्णतद्याथार्थ्यापरोक्षदर्शनप्रकाशँवसु प्रानेद
न्यारोपितविवेकनिष्टत्यर्थंशास्त्रसङ्गावेतद्धवणतत्साक्षात्कारजनकेंद्रियस
हकारिभावेनोपयुज्यतइत्यस्यलक्षणत्वादित्येकेवेदांतवाक्यानामद्वितीयब्रह्म राम
णितात्पर्यनिर्णयानुकूलन्यायविचारात्मकश्चेतोवृत्तिविशेषरूपस्यश्रवणस्यते ॥७॥

ब्रह्मणिपरोक्षमपरोक्षंवाज्ञानंफलंतस्यशब्दादिप्रमाणफलत्वात्।नचोक्तरू
पविचारावधारितंतात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानमेवश्रवणमस्तुतस्यब्रह्मज्ञानंफ
लंयुज्यतइतिवाच्यंज्ञानेविध्यनुपपत्तेः।श्रवणविधेर्विचारकर्त्तव्यताविधा
यकजिज्ञासासूत्रमूलत्वोपगमाच्चोहापोहात्मकमानसक्रियारूपविचार
स्यैवश्रवणत्वौचित्यात्।नचविचारस्यैवतात्पर्यनिर्णयद्वारातज्जन्यतात्पर्यभ्र
मादिपुरुषापराधरूपप्रतिबंधविगमद्वारावाब्रह्मज्ञानंफलमस्त्विति।वाच्यं
तात्पर्यज्ञानस्यशाब्दज्ञानेकारणत्वानुपगमात्।कार्यंकश्चिदपिप्रतिबंधकाभाव
स्यकारणत्वानुपगमाच्चतयोर्द्वारत्वानुपपत्तेः।ब्रह्मज्ञानस्यविचाररूपातिरि
क्तकारणजन्यत्वेतत्प्रामाण्यस्यपरतस्त्वापत्तेश्चातस्मात्तात्पर्यनिर्णयद्वारापु
रुषापराधनिरासार्थत्वेनैवविचाररूपश्रवणेनियमविधिःद्रष्टव्यइतितुदर्श

नार्थत्वेनस्तुतिमात्रेणश्रवणफलकीर्तनमितिसंक्षेपशारीरकानुसारिणः।ब्र
ह्मज्ञानार्थवेदांतश्रवणेप्रवृत्तस्यचिकित्साज्ञानार्थेचरकसुश्रुतादिश्रुतश्र
वणेप्रवृत्तस्येवमध्येवेव्यापारांतरेपिप्रवृत्तिःप्रसज्यतइतितन्निवृत्तिफलकः
श्रोतव्यइतिपरिसंख्याविधिः।ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीतिछांदोग्येऽनन्यव्यापा
रत्वस्यमुक्त्युपायत्वावधारणात्।संपूर्वस्यतिष्ठतेःसमाप्तिवाचितयाब्रह्मसंस्था
शब्दिताद्याब्रह्मणिसमाप्तेरनन्यव्यापारत्वरूपत्वात्।तमेवैकंजानथआत्मन
मन्यावाचोविमुंचथेत्याथर्वणेकंठतएवव्यापारांतरप्रतिषेधाच्च।आसुप्तेरामृ
तेःकालेनयेहेदानयेत्यादिस्मृतेश्चानचब्रह्मज्ञानानुपयोगिनोव्यापारांतरस्यश्र
वणेनसहैकस्मिन्साध्येसमुच्चित्यप्राप्त्यभावान्नतन्निवृत्त्यःपरिसंख्याविधिर्यु
ज्यतइतिवाच्यं।सहकार्यंतरविधिरित्यादिसूत्रेयस्मात्पक्षेभेददर्शनप्राबल्य

राम
॥८॥

न्यायेनासाधनस्यसमुच्चित्यप्राप्तावपितन्निवृत्तिफलकस्यपरिसंख्याविधेः
संभवादिति।नियमःपरिसंख्यावाविध्यर्थोहिभवेद्यतः।अनात्मदर्शनेनैव प
रात्मानमुपास्महइतिवार्तिकवचनानुसारिणःकेचिदाहुः।आत्माश्रोतव्य
इतिश्रवणमननादिवदात्मविषयकत्वेननिबध्यमानेश्रवणमागमाचार्योपदेश
जमात्मज्ञानमेवनतुतात्पर्यविचाररूपं।नतत्रकोपिविधिः।अतएवसमन्वय
सूत्रेआत्मज्ञानविधिरिराकरणेनैतरंभाष्येकिमर्थंनितर्हिआत्मावारेश्रोत
व्यइत्यादिनिवचनानिविधिछायानिस्वाभाविकप्रवृत्तिविषयेविमुखीकरणार्थं

सि. ले.
1

नीतिश्चेन्मैवं। यदि चेवेदांततात्पर्यविचारः श्रवणानंतरं तस्य तात्पर्यनिर्णय द्वारा वेदांततात्पर्यभ्रमसंशयरूपप्रतिबंधकनिरासस्यैव फलेन प्रतिबंधकांत रनिरासेब्रह्मावगमोऽतस्फलकत्वं चास्यलोकतएव प्राप्तं। साधनांतरं च किंचि दिकल्प्यसमुच्चित्यवानप्राप्तमितिनतत्रविधित्वयस्याप्यवकाशः। विचारविध भावेपिविज्ञानार्थतयाविधीयमानंगुरूपसदनेदृष्टद्वारसंभवेःदृष्टकल्पनायो गाद्गुरुमुखाधीनवेदांतविचारद्वारैवविज्ञानार्थंपर्यवस्यतीत्यतएवस्वप्रयत्नं साध्यविचारव्याहतिः। अध्ययनविध्यभावेतूपगमनंविधीयमानमक्षरावाप्ता र्थत्वेनाविधीयमानत्वान्नतदर्थंगुरुमुखोच्चारणानुच्चारणमध्ययनद्वारीकु रोतीति लिखितपठव्याहत्यसिद्धेः सफलोध्ययननियमविधिः। नचतात्पर्या दिभ्रमनिरासायवेदांतविचारार्थिनःकदाचिद्वेतशास्त्रेपिप्रवृत्तिःस्यात्ततत्रापि

राम
॥९॥

तदभिमतयोजनमावेदांतविचारस्त्वादित्यहेतात्मपरवेदांतविचारनिय मविधिरर्थवानितिवाच्यं। स्वयमेवतात्पर्यभ्रमहेतुसंस्यतन्निरासकत्वाभावे नसाधनांतरप्राप्त्यभावात्। तन्निरासकत्वभ्रमेणांतत्रापिकस्यचित्प्रवृत्तिःस्या दित्येतावताश्रोतव्यइतिनियमविधेरभ्युपगमइत्यपिनाईश्वरानुग्रहफला द्वैतश्रद्धारहितस्यश्रोतव्यवाक्येपिपराभिमतयोजनयासद्वितीयात्मवि चारविधिपरत्वभ्रमसंभवेनभ्रमप्रवृत्त्या यागमन्यत्रप्रवृत्तेर्विधिशतेनाप्यपरि हार्यत्वात्। नचव्यापारांतरनिवृत्त्यर्थं। परिसंख्येतियुक्तं। असंन्यासिनोव्यापारां तरनिवृत्तेरशक्यत्वात्। संन्यासिनस्तन्निवृत्तेर्ब्रह्मसंस्थापासहसंन्यासविधा यकेनब्रह्मसंस्थोभवतेत्वमेतीतिश्रुत्यंतरेणासिद्धतयासंन्यासविधायकश्रुत्यं तरमपेक्ष्यश्रोतव्यवाक्येनतस्यव्यापारांतरनिवृत्त्युपदेशस्यव्यर्थत्वात्। नच

विचारविध्यसंभवेऽपिविचारविषयवेदांतनियमविधिःसंभवतिभाषाप्रबंधा
दिव्यावर्त्यसत्वादितिशंकांस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यर्थविधानेननार्थनियमवि
धिबलादेवाध्ययनगृहीतवेदोत्यादितंवेदार्थज्ञानंफलपर्यवसायिनंकार्णा
तरोत्यादितमित्यस्यार्थस्यलक्षितंतनवेदार्थब्रह्मणिमोक्षायज्ञातव्येभाषाप्रब
दीनामप्राप्तेःनचसहकार्यंतरविधिरित्यधिकरणेबाल्यंपांडित्यमौनंशांति
तेषुश्रवणमननिदिध्यासनेषुविधिरस्युपगतइतिवाच्योविचारोविचार्यतांप
र्यनिस्पृहेतुत्वस्यवस्तुसिद्ध्यनुकूलयुक्त्यनुसंधानरूपेमननेनतत्प्रत्ययाभ्यास
रूपेनिदिध्यासनेचवस्तुवगमंप्रतिहेतुत्वस्यचलोकसिद्धत्वेनतेषुविध्यन
पेक्षणात्तविधिछायार्थवादस्यैवप्रशंसाद्वाराप्रवृत्त्यतिशयकरत्वमात्रेणतं
त्रविधित्वव्यवहारात्तएवंचश्रवणविध्यभावात्कर्मकांडविचारवद्ब्रह्मका

ANNAMALAI UNIVERSITY MEMORIAL

ंडविचारोप्यध्ययनविधिमूलइत्याचार्यवाचस्पतिपक्षानुसारिणः॥विचार्यब्र
ह्मणोजगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वंलक्षणमुक्तं।यतोवाइमानिभूतानिजायं
तइत्यादिश्रुत्याजागज्जन्मस्थितिलयेष्वेककारणत्वमप्यनन्यगामित्वाज्ज
क्षणंभवितुमर्हतीतिचेत्।सत्यंलक्षणत्रयमेवेदंपरस्परनिरपेक्षंश्रुतए
वात्ताचराचरग्रहणादित्याद्यधिकरणेषुसर्वसंहर्तृत्वादिकंप्रत्येकंप्रत्येकं
ब्रह्मलिंगतयोपन्यस्तमितिकौमुदीकारः।अन्येतुजन्मकारणत्वस्यस्थिति
कारणत्वस्यचनिमित्तकारणसाधारण्यादुपादानत्वप्रत्यायनायप्रपंचस्यब्रह्म
णिलयोदर्शितः।अस्तुब्रह्मजगतउपादानेतज्जन्मनिघटजन्मनिकुलालव
त्तस्थितौराज्यस्थेमिराजवच्चोपादानादन्यदेवनिमित्तंभविष्यतीतिशंका
व्यवच्छेदायतस्यैवजगज्जननंजीवननियमकत्वमुक्तं।तथाचैकमेवलक्षण

कारणसजक्षणो यथाभाव: परिणाम: तद्विजक्षणो विवर्त इति वा ५

९९ मिदमभिन्ननिमित्तोपादानतयाऽद्वितीयं ब्रह्मोपलक्षयतीत्याहुः। ब्रह्मणश्चोपादान
त्वमद्वितीयकूटस्थचैतन्यरूपस्यनपरमेण नाभिवारंभकत्वरूपेनवापरु
तेरिवपरिणामित्व रूपंकित्वविद्ययाविषदादिप्रपंचरूपेणविवर्तमानत्व
लक्षणो वस्तूनस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावःपरिणामस्तदसमसत्ताकोवि
वर्तइतिवाकारणभिन्नंकार्यपरिणामंतदभेदविनैवतद्व्यतिरेकेणदुर्वच
कार्यंविवर्तइतिवाविवर्तपरिणामयोर्विवेकः। अथेदंब्रह्मोपादानमिष्यतेइ रुं
श्वररूपंजीवरूपंवा। अत्रसंक्षेपशारीरकानुसारिणःकेविदाहुः।मुद्गमेवो
पादानेजन्मादिसूत्रतल्लोप्यरूपादानत्वस्याज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः।तथा
चात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिकारणवाक्येषुशब्दलवाचितामात्मादिशब्दा राम
नांशुद्धलक्षणेवेतिविचरणानुसारिणस्त्वयःसर्वतःसर्वविद्यस्यज्ञानमयं ॥१२॥

तस्मा

नपःतस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायतइत्यादिश्रुतेःसर्वज्ञत्वादिविशिष्टमाया
शबलमीश्वररूपमेवब्रह्मोपादानं।अतएवभाष्यंःतस्तद्धर्मोपदेशात्सर्वज्ञ
सिद्धोपदेशादित्यधिकरणेषुसेवंसंकल्पमतदुक्थंतद्धजुस्तद्ब्रह्मसर्वकर्मास
र्वकामःसर्वगंधःसर्वरसइत्यादिश्रुत्युक्तेसर्वोपादानत्वप्रयुक्तंसर्वात्म
कत्वंजीवव्यावृत्तमीश्वरलिंगमित्युपवर्णितंजीविश्वरान्यस्यृतचैतन्यमा
त्रस्यसर्वोपादानत्वेतुनतज्जीवव्यावृत्तेश्वरलिंगंस्यात्संक्षेपशारीरके
शबलोपादानत्वनिराकरणमपिमायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणाभिप्रा
यंनतुनिष्कलेश्वररूपचैतन्योपादानत्वनिराकरणपरं।तत्रैवप्रथमाध्या
योक्तेजगदुपादानत्वस्यनत्पदार्थइत्युक्तेः।एवंचेश्वरगतमपिकारण
त्वंतदनुगतमखंडचैतन्यंशाखाचंद्रन्यायेनतटस्थतयोपलक्षयितुंशक्यते।

तितस्पष्टेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तिरितिमन्यते।वियदादिप्रपंचईश्वराश्रितमाया
परिणामइतितंत्रेश्वरउपादानेअंतःकरणादिकंत्वीश्वराश्रितमायापरिणा
ममहाभूतोयसृष्टजीवाविद्याकृतभूतसूक्ष्मकार्यमितितंत्रोभयोरुपादानत्वं
।अतएवएवमेवास्यपरिदृष्टिरिमाःषोडशकलाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्या
स्तंदंतीतीश्रुतोकलाशब्दवाच्यानांप्राणमनःप्रभृतीनांविदुषोविदेहकैव
ल्यसमयेअविद्यानिवृत्त्याअविद्याकार्योशाभिप्रायेणविद्ययोछेदोदर्शितः
।गताःकलापंचदशप्रतिष्ठाइतिश्रुत्यंतरेतदनिवर्त्यमायाकार्यमहाभूतप
रिणामरूपोयसूंभकांशाभिप्रायेणतेषांस्वस्वप्रकृतिषुलयोदर्शितइतिमा
याऽविद्याभेदवादिनः।यद्यावियदादिप्रपंचईश्वराश्रितमायापरिणामइति
तंत्रेश्वरउपादानंतर्यांतःकरणादिजीवाश्रितंविद्यामात्रपरिणामइतितंत्रं

श्वेश्वरउपादानंजीवएवोपादानंनवांतःकरणादौमायाकार्यमहाभूतांशेऽप्यन
न्यत्वविशेषदर्शनश्रुतिहृदयव्यवस्थानुपपत्तिःकलानांविद्ययोछेदश्रुतिं
त्वत्वविंदृष्टिविषया।गताःकलाइतिश्रुतिस्तुम्रियमाणेतत्त्वविदसमीप
वर्त्तिनःपुरुषाःनश्यद्घटवत्तदीयशरीरादीनामपिभूम्यादिषुलयंम
न्यंतइतितटस्थपुरुषप्राप्तीतिविषयेतिव्यवस्थायाःकलाप्रलयाधिकर
णभाष्येष्टत्वादितिमायाविद्याभेदवादिष्वेकदेशिनःतदभेदवादिष्वपिकेचिद्
द्यपिवियदादिप्रपंचस्येश्वरउपादानेतथाप्यंतःकरणादीनांजीवतादात्म्यप्र
तीतिर्नजीवएवोपादानं।अतएवाध्यासभाष्येऽंतःकरणादीनांजीवएवाध्यासो
दर्शितः।विवरणेचपूर्तिकर्मव्यवस्थायांब्रह्मचैतन्यस्योपादानतयाघटादि
संगित्वंजीवस्यतदसंगित्वेपंतःकरणादिसंगित्वंवर्णितमित्याहुः।एत

स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य
धारिणी त्यादिश्रुतेः कृत्स्नस्य व्यावहारिकप्रपंचस्य ब्रह्मैवोपादानं जीवस्तु
प्रातिभासिकस्य स्वप्नप्रपंचस्य चकृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वे
त्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेतत्स्वकात्स्न्र्येन जगदाकारेण परिणा
मे विकारातिरेकेण ब्रह्मभावो वा एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वश्रुतिविरो
धो वा पर्यायतइति पूर्वपक्षे आत्मनि चैवं विचित्राश्चहीतिसूत्रेण विवर्तो वा
दाभिप्रायेण स्वप्नदृशिजीवात्मनि स्वरूपानुपमर्देनैवाकाराः स्वप्नप्रपं
चस्रष्टिवद्ब्रह्मणि वियदादिसृष्टिरूपपद्यतइति सिद्धांतितत्वादित्यन्यो जी
वएव स्वप्नदृष्टवत्स्वस्मिन्नीश्वरादिसर्वकल्पकत्वेन सर्वकारणमित्यपि राम
केचित्। अथमायांतुप्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेर्मायाजाड्यस्य घटादिषु नुगमा ॥१३॥

च्चमायाजगदुपादानंप्रतीयतेकथंब्रह्मोपादानं। अत्राहुः पदार्थतत्वनिर्णयका
राः। ब्रह्ममायाचेत्युभयमुपादानमित्युभयश्रुत्युपपत्तेः सत्राजाड्यरूपाभय
धर्मानुगत्युपपत्तिश्चातत्रब्रह्मविवर्तमानतयोपादानमविद्यापरिणामतया न
चविवर्ताधिष्ठानेपारिभाषिकमुपादानत्वंस्वात्मकार्यजनिहेतुत्वस्योपादानल
क्षणास्यतत्राप्यविशेषादिति। केविदुक्तामेवप्रक्रियामभ्युपगम्यविवर्तपरि
णामोपादानद्वयसाधारणमन्यल्लक्षणमाहुः स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादा
नत्वं। अस्तिचप्रपंचस्यसद्रूपेणब्रह्मणाविवर्तमानेनजडेनाज्ञानेनपरिणामि
नावाभेदः सन्घटःजडोघटइतिसामानाधिकरण्यानुभवात्। नचतदनन्यत्व
मारंभणशब्दादिभ्यइतिसूत्रेणानन्यत्वंव्यतिरेकाभावःनखल्वनन्यत्वमित्यभे
दंब्रूमः किंतुभेदंव्यासेधामइतिभामतीनिबंधाभ्यांप्रपंचस्यब्रह्माभेदनिषेधादभे

दाभ्युपगमेऽयसिद्धांतइतिवाच्यं।तयोर्ब्रह्मस्वरूपधर्मिसमानसत्ताकभेदनिषे
धेतात्पर्येणोदंरजेतयोरिवप्रातीतिकभेदाभ्युपागमेपिविरोधाभावादिति।संक्षेप
शारीरकृतस्तुब्रह्मैवोपादानंकूटस्थस्यस्वतःकारणत्वानुपपत्तेर्मायाद्वारका
रणं।द्वारकारणमपिकार्यमनुगच्छतिमृदइवतर्कस्तत्वादेरपिघटेनुगमदर्श
नादित्याहुः।वाचस्पतिमिश्रास्तुजीवाश्रितमायाविषयीकृतंब्रह्मस्वतएवजाड्या
श्रयत्वंकारणेविवर्त्तमानतयोपादानमितिमायासहकारिमात्रेणकार्यानुगते
द्वारकारणमित्याहुः।सिद्धांतमुक्तावलीकृतस्तुमायाशक्तिरेवोपादानंनब्रह्मत
देताद्रूपाहर्वमनपरमनेतरेनतस्यकार्यंकारणंचविद्यतइत्यादिश्रुतेः।जग
दुपादानमायाधिष्ठानत्वेनतूपचारादुपादानं।तादृशोपादानत्वंलक्षणेविव
क्षितमित्याहुः।अथकइश्वरःकोजीवः।अत्रोक्तंप्रकटार्थविवरणेऽनादिरनि

राम
॥१४॥

र्वाच्याभ्रूतप्रकृश्चिन्मात्रसंबंधिनीमाया।तस्यांचित्प्रतिबिंबश्चितइश्वरःतस्याएव
परिच्छिन्नानेतप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषुचित्प्रतिबिंबोजी
वइति।अत्वविवेकेतुत्रिगुणात्मिकायाभ्रूतप्रकृतेर्जीवाभासेनकरोतिमाया
वाविद्याचस्वयमेवभवतीतिश्रुतिसिद्धौद्वौरूपभेदौरजस्तमोनामिभ्रूतशुद्धसत्व
प्रधानामायातदभिभ्रूतमलिनसत्त्वाविद्येतिमायाऽविद्याभेदंपरिकल्प्यमायाप्र
तिबिंबइश्वरोऽविद्याप्रतिबिंबोजीवइत्युक्तं।एकैवभ्रूतप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन
मायाशक्तिताईश्वरोपाधिरावरणप्राधान्येनाविद्याऽज्ञानशक्तिताजीवोपाधिः।
अतएवतस्याजीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रसंबंधित्वेपिजीवस्यैवाज्ञोस्मीत्यज्ञा
नसंबंधानुभवोनेश्वरस्येतिजीवेश्वरविभागःक्वचिदुपाधादितः।संक्षेपशारी
रकेतुकार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरइतिश्रुतिमनुसृत्याविद्यायांवि

त्प्रतिबिंबइश्वरश्चांतष्करणेविद्याप्रतिबिंबोजीवः।नचांतष्करणरूपेराहुर्ये
णघटनाकाशस्येवचैतन्यस्यावघेदसंभवात्तदवच्छिन्नमेववैचैतन्यंजीवो
स्तितिवाच्यं।इहपरत्रचजीवभावेनावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्यभेदेनक्रतहा
नाक्रताभ्यागमप्रसंगात्।प्रतिबिंबस्यूपाधेर्गतागतयोरवच्छेदवन्नभेद्य
तइतिप्रतिबिंबपक्षेनायंदोषइत्युक्तं।एवंमुक्तेषुजीवेश्वरयोःप्रति
बिंबविशेषत्वपक्षेषुयद्विवस्थानीयंब्रह्मतन्मुक्तंपाप्यंशुद्धचैतन्यावि
दीपेजीवईशोविशुद्धाचिदितित्रिविधप्रक्रियांविहायययाघटावच्छिन्न
आकाशोघटाकाशस्तदाश्रितजलेप्रतिबिंबितःसाभ्रनक्षत्रोजलाकाशः
अनवच्छिन्नोमहाकाशःमहाकाशमध्यवर्तितिमेघमंडलोदृष्टिलक्षणा
कार्यानुमेयेषुजलरूपतदवयवेषुतुषाराकारेषुप्रतिबिंबितोमेघाकाश

MEMORIAL

इतिवस्तुतएकस्याकाशस्यचातद्विध्यंतथास्यूलसूक्ष्मदेहद्वयस्याधिष्ठान
तयाविवर्त्तमानेतदवच्छिन्नंचैतन्यंकूटवन्निर्विकारत्वेनास्थितंकूटस्थं।तत्र
कल्पितेऽंतःकरणेप्रतिबिंबितचैतन्यंसंसारयोगीजीवःअनवच्छिन्नंचैतन्यं
ब्रह्मतदाश्रितेमायातमसिस्थितासुसर्वप्राणिनांधीवासनासुप्रतिबिंबितं
चैतन्यमीश्वरइतिचैतन्यस्यचातुर्विध्यंपरिकल्प्यांतःकरणधीवासनोपरक्त
त्वानोपाधिभेदेनजीवेश्वरविभागोदर्शितः।अथवापरस्परमिहतोविशेषः।
चतुर्विधेषुचैतन्येषुजीवोहमितिप्रकाशमानःकूटस्थोऽविद्यातिरोहितासं
गानंदरूपविशेषांशेशुक्तौरूप्यवदध्यस्तः।अतएवेदंत्वरजतत्वयोरिवा
धिष्ठानसामान्यांशाध्यस्तविशेषांशरूपयोःस्वयंत्वाहंत्वयोःसहप्रकाशःस्व
यमहंकरोमीत्यादौ।अहंत्वंत्वाध्यस्तविशेषांशरूपेपुरुषांतरस्मिपुरुषांत्र

व्यवहाराभावेनव्याहतत्वात्स्वयंत्वन्यप्रतियोग्यधिष्ठानसामान्याशरूपेस्व
यंदेवदत्तोगच्छतीतिपुरुषांतरेपिस्यव्यवहारेणानुहतत्वात्।एवंपरस्परा
ध्यासादेवकूटस्थजीवयोरविवेकोलौकिकानां।विवेकस्तुतयोर्हृदारण्य
केप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यतीतिजीवभि
प्रायेणमायोपाधिविनाशानुविनाशप्रतिपादनेनाविनाशीवाअरेयमात्मेति
कूटस्थाभिप्रायेणाविनाशप्रतिपादनेनचस्पष्टः।अहमयंजीवस्यविनाशित्वे
कथमविनाशिरात्मेदंनेदमेदेसामानाधिकरण्येकृतेबाधायांयायःस्या
णुरेषपुमानितिपुरुषत्वबोधेनस्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते।।एवमहंब्रह्मास्मीति
कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थत्वरूपत्वंनिवर्त्यते।योयंस्थाणुःपुमाने
षपुंधियास्थाणुंधीरिवाब्रह्मास्मीतिधियाशोषात्पंबुद्धिर्निवर्त्यतइतिनेष्टंकार्य

राम
॥२६॥

सिद्धिवचनात्।यदितुविवरणाद्युक्तरीत्येदमभेदेसामानाधिकरण्यंतदाजी
ववाचिनोऽहंशब्दस्यलक्षणयाकूटस्थपरत्वमस्तुतस्यावाध्यस्यब्रह्माभेद
योग्यत्वात्।यस्तुमेघाकाशकल्पोधीवासनाप्रतिबद्धेश्वरउक्तःसोयसु
षुप्तिस्थानएकीभूतःप्रज्ञानघनानएवनंदमयोह्यानंदभुगितिमांडूक्यश्रु
तिसिद्धःसुषुप्तानंदमयःतत्रैवतदनंतरमेषस्यैवेश्वरस्यैषसर्वज्ञएषांतर्यो
निःसर्वस्यप्रभवाप्ययोहिभूतानामितिश्रुतेःसर्वज्ञत्वंविषयसकलप्राणिधी
वासनोपाधिकस्यतस्यैतत्सर्वकर्तृत्वस्यचोपपत्तेश्च।नचास्मद्बुद्धि
वासनोपहितस्यकथंचित्सार्वज्ञ्यंनानुभूयतइतिवाच्यं।वासनानांपरोक्षत्वेन
तदुपहितस्यापिपरोक्षत्वादिति।ब्रह्मानंदस्तुसुषुप्तिसंयोगान्मांडूक्योक्तज्ञान
दमयोजीवइत्युक्तंयथाहिजायादिषुभोगप्रदस्यकर्मणःस्वयंनिद्रारूपेण

विलीनतःकरणपुनर्भोगप्रदकर्मवशात्प्रबोधे घनीभवतितदुपाधिकोजीवो
विज्ञानमयइत्युच्यतेसएवहृदंसुषुप्तिसमयेविलीनावस्योपाधिकःसन्नानं
दमयउच्यतेसएवमांडूक्येसुषुप्तिस्थानइत्यादिनादर्शितइतिएवंसतितस्य
सर्वेश्वरत्वादिवचनकथंसंगछतामित्थंसत्यधिदैवंतमध्यात्मंचपरमात्मनः
सविशेषाणित्रीणिरूपाणितत्राधिदैवंतत्रीणिप्रज्ञचेतन्यंचेतिचत्वारिरू
पिणिचित्रपटदृष्टांतेनचित्रदर्पिसमर्पितानिनायथास्वतःशुभ्रःपटोधौतःश्व
न्नस्निग्धोदृढोमष्याकारपुरुषेणसंछिन्नोवर्णादृरितोरंजितइत्यवस्थाचतुष्ट
यमेकस्यैवचित्रपटस्यतथापरमात्मामायातत्कार्योपाधिरहितःशुद्धःमायोप
हितईश्वरःअपंचीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितोहिरण्यगर्भः
पंचीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपहितोविराट्पुरुषइत्यवस्थाचतुष्ट

राम
॥९७॥

यमेकस्यैवपरमात्मनः।अस्मिंश्चित्रपटस्थानीयेपरमात्मनिचित्रस्थानीयः=
स्थावरजंगमात्मकोनिखिलःप्रपंचःयथाचित्रगतमनुष्याणांचित्राधारवस्त्र
सदृशावस्थाभासतेतथापरमात्माध्यस्तेदेहिनामधिष्ठानंचैतन्यसदृ
शाःअवभासःकल्प्यंतेतेचजीवनामानःसंचरंतीति।अध्यात्मंतुविश्व
तैजसप्राज्ञभेदेनत्रीणिरूपाणितत्रसुषुप्तौविलीनिंतमःकारणोज्ञानमात्रसा
क्षीप्राज्ञः।योयमिहानंदमयउक्तःस्वप्नेव्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानीतैजसःजा
गरेव्यष्टिस्थूलशरीराभिमानीविश्वः।तत्रमांडूक्यश्रुतिरहमनुभवैकाद
शमानस्यात्मनोविश्वतैजसप्राज्ञतुरीयावस्थाभेदरूपांश्चतुष्टयंसोयमा
त्माचतुष्पादित्युपक्रम्यपादशःप्रविभज्यतेनेनिःप्रपंचब्रह्मात्मकतुरीयपा
दप्राप्तिपर्यंतंसोकर्यायस्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरोपाधिसाम्याद्विराजादीन्विश्वादि

र्घेतर्भाव्यजागरितस्थानोबहिःप्रसरत्यादिनाविश्वादिपादाव्यरूपयत्।
अतःघाज्ञःशङ्किनेमानेदमर्थंऽभ्युरुतस्येश्वरस्यांतर्भावंविवक्षित्वातत्र
सर्वेश्वरत्वादितद्धर्मवचनमिति।इत्थमेवभाव्यादौगौडपादीयविवर
णेव्यरव्यातं।हादृश्यविवेकेतुचित्रदीपव्युत्पादितेकूटस्थजीवकोटावंत
र्भाव्यचित्रेविध्यप्रक्रियेवालंबितेतिविशेषः।तत्रत्युक्तंजलायतंरंगबुद्बु
दान्यायेनोपर्युपरिकल्पनाज्जीवस्त्रिविधःपारमार्थिकोव्यावहारिकःप्रति
भासकश्चेति।तत्रावछिन्नःपारमार्थिकोजीवः।तत्रावछेदस्यकल्पितत्वेपिअ त
वछेद्यस्यतत्कल्पितत्वेननब्रह्मणोभिन्नत्वात्।तमाश्रित्यस्थितयामाया
कल्पितेऽन्तःकरणेचिदाभासोऽन्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमित्यभिमन्यमानोव्या राम
वहारिकःतस्यामायिकत्वेपियावद्व्यावहारमनुवृत्तेः।स्वप्नेतमाश्रित्यस्थितया
मायावस्थाभेदरूपयानिद्रयाकल्पितेस्वाभेदेहादावहमभिमानीप्रातिभासि ॥९८॥

कः।स्वप्नप्रपञ्चेनसहतद्दृष्टजीवस्यापिप्रबोधेनिवृत्तेरिति।एवमेतेप्रतिबिं
बेश्वरवादिनोपक्षभेदादर्शिताः।विवरणानुसारिणस्त्वाहुः।विभेदजनकेऽ
ज्ञानेनाशमात्यंतिकंगतइतिस्मृत्यारकस्यैवाज्ञानस्यजीवेश्वरविभागो
पाधित्वेप्रतिपादनाद्बिंबप्रतिबिंबभावेनजीवेश्वरयोर्विभागः।नोभयोरपिप्रति
बिंबभावेनोपाधिद्वयमंतरेणोभयोःप्रतिबिंबत्वायोगात्।तत्रापिप्रतिबिंबोजी
वःबिंबस्थानीयईश्वरः।तथासत्येवलौकिकबिंबप्रतिबिंबदृष्टेतेनस्वातन्त्र्यमी
श्वरस्यतत्परतंत्रेजीवस्यचयज्यते।प्रतिबिंबगताःपश्यन्नजुवक्रादिक्रि
याःपुमान्यद्वत्क्रीडेद्यथाब्रह्मतथाजीवस्यइतिकल्पतरुकृत्तीत्यादीत्यालोकवत्तु
लीजाकेवल्यमितिसूत्रमपिसंगछते।अज्ञानप्रतिबिंबतस्यजीवस्यांतःकरण
रूपाऽज्ञानपरिणामभेदाविशेषाभिव्यक्तिकस्थानसर्वतःप्रसरत्सप्तसवित्प्रका

शस्यदर्पणइव। अतस्तस्यतदुपाधिकत्वव्यवहारोपिनतावताऽज्ञानोपाधि
परित्यागः। अतःकरणोपधिपरिच्छिन्नस्यैवचैतन्यस्यजीवत्वेयोगिनःकाय
व्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः। नवयोगप्रभावाद्योगिनोऽतःकरणकायव्यूहाभि
व्यक्तियोग्यवैपुल्यंप्राप्नोतीतितदवच्छिन्नस्यकायव्यूहाधिष्ठानंयुज्यतइतिवा
च्यं। प्रदीपवदावेशस्तथाहिदर्शयतीतिशास्त्रेयोत्याधिकरणभाष्यादिषुका
यव्यूहेप्रतिदेहंमंतःकरणस्यचक्षुरादिवद्भिन्नभिन्नस्यैवयोगप्रभावात्सृष्टे
रूपवर्णनात्। प्रतिबिंबेबिंबावच्छेदमात्रस्याध्यस्तत्वेनस्वरूपेणातस्यसत्यत्वान्न
प्रतिबिंबरूपजीवस्यमुक्त्यन्वयासंभवइतिनतदतिरेकेणामुक्तान्वयीविच्छि
न्नरूपजीवांतरंवाप्रतिबिंबजीवातिरिक्तजीवेश्वरविलक्षणंकूटस्थंचिति चैतन्यां
तरंवाकल्पनीयं। अविनाशीवाअरेअयमात्मेतिश्रवणाज्जीवस्यतदुपाधिनि ॥२९॥ राम

वृत्तौप्रतिबिंबभावायोगेपिस्वरूपेनविनश्यतीत्येतत्परंनतदतिरिक्तकूटस्थ
चैतन्यांतरपरांजीवोपाधिनांऽतःकरणादिनाऽवच्छिन्नंचैतन्यंबिंबभूतईश्वरएक
योविज्ञानेतिघनित्यादिश्रुत्याईश्वरस्यैवजीवसंनिधानेनतदंतर्याभिभावेन
विकारांतरवस्थानश्रवणात्इतिवाच्यं। अन्येकरूपानुपहितप्रतिबिंबोनयुक्तःश्रुत
रानीरूपप्रतिबिंबोगगनप्रतिबिंबोदहिरण्मपिनयुक्तं। गगनाभोगव्यापिनि
सवितृकरमंडलेसच्छिलेप्रतिबिंबितेगगनप्रतिबिंबितव्यवहारस्यभ्रममात्र
मूलकत्वात्। घनोवर्णप्रतिबिंबवादोप्ययुक्तः। व्यंजकतयासंनिधानमात्रे
णाधनिधर्माणामुदासीनाश्चिरणंवर्णेष्वारोपोपपत्तेर्घनेवर्णप्रतिबिंबोपाधि
त्वकल्पनायानिष्प्रमाणकत्वात्। प्रतिघनिरूपिनहूर्वशष्पप्रतिबिंबस्यानांगात्
वर्णरूपप्रतिशब्दोपिनहूर्वर्णप्रतिबिंबः। अत्रपंचीकरणप्रक्रियायापटहपयोनिधि

शब्दानोक्षितिसलिलादिशब्दलेनप्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेनतत्स्पान्यशब्दप्रति
बिंबत्वायोगात्।वर्णरूपप्रतिशब्दोपिनपूर्ववर्णप्रतिबिंबः।वर्णाभिव्यंजकध्वनि
निमित्तकप्रतिध्वनेर्ध्वनिवदेववर्णाभिव्यंजकत्वानोपपत्तेःतस्माद्घटाका
शवदंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यंजीवस्तदनवच्छिन्नमीश्वरःनचैवमंडातर्वर्ति
नश्चैतन्यस्यतत्तदंतःकरणोपाधिभिःसंबंधेनाजीवभावेनावच्छेदात्तदवच्छेद
रहितेचैतन्यरूपस्यस्वरसोंडाद्हिरेवसत्वंस्यादितियोविद्वानेतिष्ठन्नित्यादि
वतेयामिभाविनविकरांतरवस्थानस्यश्रवणंविरुध्येते।प्रतिबिंबपक्षेतुजलग
तस्वाभाविकाकाशोसत्येवप्रतिबिंबाकाशदर्शनादिकंत्रहिंगुणीकृत्यदृष्टिरु
पपद्यतइतिवाच्यंयतःप्रतिबिंबपक्षेपिउपाधावनंतर्गतस्यैवचैतन्यस्यतत्रप्र
तिबिंबोवाच्यःनतुजलंचंद्रन्यायेनसकलस्यप्रतिबिंबः।तदंतरांतभागस्यतत्रप्रति

बिंबासंभावात्तन्हिमेघावच्छिन्नेस्याकाशस्यालोकस्यवाजलेप्रतिबिंबवज्जलां
तर्गतस्यापितत्रप्रतिबिंबोदृश्यते।नवासुखादीनांबहिःस्थितिसमयइवजलांत
र्निमज्जनेपिप्रतिबिंबोस्ति।अतोजलप्रतिबिंबेप्रतिमेघाकाशादेरिवांतःकरणा
द्युपाधिप्रतिबिंबेप्रतितदंतर्गतस्यैवबिंबत्वंस्यादितिबिंबभूतस्यविकारांत
रवस्थानायोगादीश्वरेंतर्यामिब्राह्मणंजस्याभावस्तुल्यः।एतेनावच्छिन्नस्प
जीवत्वेकर्तृभोक्तृसमयोस्तचतत्रांतःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्यछिन्न
त्वात्कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसंगाइतिनिरस्तं।प्रतिबिंबपक्षोपिस्वानंतर्गत
स्यसन्निहितस्यचैतन्यप्रदेशस्यांतःकरणेप्रतिबिंबस्यवक्तव्यतयातत्रतत्रां
तःकरणस्यगमनेबिंबभेदात्प्रतिबिंबस्यापिभेदावश्यंभावेनदोषतोस्यात्न
चांतःकरणेप्रतिबिंबोजीवइतिपक्षेदोषतोल्पेप्यविद्याप्रतिबिंबोजीवस्तत्र

गतिद्वारमंतःकरणांजलाशयव्यापिनो महाभेद्यस्यमंडलप्रतिबिंबस्यत
दुपरिविस्तृत्वरस्फीतालोकइवतत्रविशेषाभिव्यक्तिहेतुरितिपक्षेनायं
दोषः।अंतःकरणावदविद्यायागत्यभावेनप्रतिबिंबभेदानापत्तेरितिवाच्यं
तथैवावच्छेदपक्षेपिअविद्यावच्छिन्नोजीवइत्यभ्युपगमसंभवात्तत्राप्ये
कस्यजीवस्यकुत्रचित्प्रदेशेकर्तृत्वंप्रदेशांतरेभोक्तृत्वमित्येवंरूपतहानाऽ
तोभ्यागमप्रसंगापत्तुत्तयेवस्तुतोजीवैक्यस्यारण्यीकरणीयत्वेनतन्यादं
तरंकरणोपाधिपक्षेपिवस्तुतश्चैतन्यैक्यस्यतदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्यचत
त्राभ्युपगमेनदोषनिराकरणात्वंभवाच्च।नचावच्छेदपक्षेयथाश्रुतेकोज्योति
रात्माविधस्वानपोभिन्नावबुध्यैकानुगघन्नुपाधिनाक्रियतेभेदरूपो
देवःस्वत्रेवमजोयमात्मामतएवचोपमासूर्यकादिवदितिश्रुतिसूत्राभ्यां ॥२७॥

विरोधः।अंबुवदग्रहणात्तुनतथात्वमित्युदाहृतसूत्रानंतरसूत्रेणयथा
सूर्यस्यप्रतिबिंबोदययोग्यंततोविप्रकृष्टदेशरूपवज्रलंघ्यतेनैवंसर्व
तस्यात्मनःप्रतिबिंबोदययोग्यंकिंचिदस्तिततोविप्रकृष्टदेशमितिप्रतिबिंबा
संभवमुत्कर्षवृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवमितितदनंतरसू
त्रेणयथाजलप्रतिबिंबितःसूर्योचलद्वृद्धौवर्धतेइवजलह्रासेह्रासतीवजल
चलनेचलतीतितस्याध्यासिकंतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वंतथाआत्मनो
ऽंतःकरणादिनावच्छेदेनोपाध्यंतर्भावादाध्यासिकंतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभा
क्त्वमित्येवंदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसामंजस्यादविरोधइतिस्वयंसूत्रकृतो
यावच्छेदपक्षेतयोस्तात्पर्यकथनात्।घटसृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे
घटोनीयतेनाकाशंतद्वज्जीवोवभोपमः।अंशोनानाव्यपदेशादितिश्रुतिसू

त्राभ्योमनवच्छेदपक्षस्येवपरिग्रहाच्च।तस्मात्सर्वगतस्यचैतन्यस्यातःकरणादि
नाऽवच्छेदोऽवश्यंभावीत्यावश्यत्वादवच्छेदोजीवातिपक्षंरोचयंते।अपरेतुप्र
तिबिंबोनाप्यवच्छेदोजीवःकिंतुकोतियस्यैवराधेयत्वबद्दविद्यापाविमुच्यतइति
हृहदारण्यकभाष्यप्रतिपादनात्।राजस्नोःस्मृतिप्राप्तौव्याघ्रभावोनिवर्त्तते
यथैवमात्मनोऽज्ञस्यतत्वमस्यादिवाक्यतइतिवार्त्तिकोक्तेश्चैवंचस्वाविद्यया
जीवभावमायन्नस्यैवब्रह्मणःसर्वप्रपंचकल्पकत्वादीश्वरोपिसहसर्वज्ञ
त्वादिकारणत्वादिधर्मैःस्वोपलब्धदेवतावज्जीवकल्पितइत्याचक्षते।अथायं
जीवएकउतानेकः।अनुपदोक्तपक्षावलंबिनःकेचिज्जीवैक्यमाश्रित्याहुरए
कोजीवस्तुनैवैकमेवशरीरंजीवमन्यानिस्वप्नदृष्टशरीराणीवनिजीवानीत
दज्ञानकल्पितंसर्वंजगत।तत्स्वप्नदर्शनवद्यावद्विद्यंसर्वाव्यवहारःवद्मुक्त ॥२२॥ राम

व्यवस्थापिनास्तिजीवस्यैकत्वात्।शुक्तमुक्त्यादिकमपिस्वप्नपुरुषांतरमुक्त्यादि
कमिवकल्पितं।अत्रसंभावितत्सकलशोकापंकक्षालनेस्वप्नदृष्टांतसंविधा.
त्रयैवकर्त्तव्यमि।अन्यत्वस्मिन्नेकशरीरेकजीववदिमनःप्रत्ययमलभमानाअ
धिकंतुभेदनिर्देशाश्लोकवत्तुलालाकेवल्यमित्यादिसूत्रैर्जीवाधिकइश्वर
एवजगतःसृष्टानजीवःतस्यानेकत्वेनयोजनाभावेपिकेवलंलीलाजगतःसृ
ष्टिरित्यादिप्रतिपादपद्धिविरोधंचमन्यमानाहिरण्यगर्भएकोब्रह्मप्रतिबिंबो
मुख्योजीवःअन्येतुतत्प्रतिबिंबभूताश्चित्रलिखितमनुष्यदेहार्पितपदाभासक
त्वाज्जीवाभासाःसंसारादिभाजइतिसविशेषानेकशरीरेकजीवंचादमातिष्ठत।अ
परेतुहिरण्यगर्भस्यप्रतिकल्पंभेदेनकल्पहिरण्यगर्भस्यमुख्यंजीवत्वमित्यत्र
नियामकंनास्तीतिमन्यमानाएकएवजीवोविशेषेणसर्वशरीरमधितिष्ठतीन

२३

चैवंशरीराद्यवयवभेदइवशरीरभेदेपिपरस्परसुखाद्यनुसंधानप्रसंगः।जन्मांतरीय
सुखाद्यनुसंधानादर्शनेनशरीरभेदस्यतदनुसंधानप्रयोजकत्वकल्पनेःयो.
गिनस्तुकायव्यूहसुखाद्यनुसंधानंव्यवहितार्थयहणावद्योगप्रभावनिबंधनमि
तिनतदुदाहरणमित्यविशेषानेकशरीरैकजीववादेशेचपंते।इतरेत्वत्रापिवद्
मुक्तव्यवस्थाःभावस्तुस्पष्टेनतद्योयोदेवानांप्रत्यबुध्यतसएवतदभवदित्या
दिश्रुतेःप्रतिषेधादितिचेन्नशरीराद्यधिकरणेशुकमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्य
स्यचनोजस्यमित्ययरितुष्यंतांतःकरणानांजीवोपाधित्वाभ्युपगमनानेकजी
ववादमाश्रित्यवद्मुक्तव्यवस्थांप्रतिपद्यंते।तेषुकोचेदेवमाहुःयद्यपिशुद्ध
ब्रह्माश्रयविषयमेकमेवाज्ञानंतन्नाशएवमोक्षस्तथापिजीवन्मुक्तावज्ञानले
शानुवृत्त्यभ्युपगमेनाज्ञानस्यसात्वात्तदेवकचिदुपाधौब्रह्मावगमोत्यत्रावं ॥२३॥ राम

शेननिवर्तेतेऽपाध्यंतरेषुयथापूर्वमणांतरेरनुवर्त्तेतेइति।अन्येतुयथान्यायेये
कदेशिमतेभूतलेघटात्यंताभावस्यदृश्यौघटसंयोगाभावोनियामकइत्य
नेकेषुप्रदेशेषुतदत्सुसंसृज्यवर्त्तमानोघटात्यंताभावःकचित्प्रदेशेघटसं
योगोत्पत्त्यातदभावनिवृत्तौनसंसृज्यतेएवमज्ञानस्यचैतन्येदृश्यौमनोनि
यामकमितितदुपाधिनाचैतन्यप्रदेशेषुसंसृज्यवर्त्तमानमज्ञानंकचिद्भल
दर्शनात्यभिद्यतेहृदयग्रंथिरितिश्रुत्युक्तरीत्यामनसोनिवृत्तौनससृज्यतेऽ
न्यत्रयथापूर्वमुत्पत्तेरज्ञानसंसर्गासंसर्गावेवचबंधमोक्षावित्याहुः।अप
रेतुनाज्ञानंशुद्धचैतन्याश्रयंकिंतुजीवाश्रयेब्रह्मविषयंतच्चातत्कारणप्रति
बिंबस्पेषुसर्वेषुजातिवत्त्वेकपर्यवसापितयावर्त्तमानमुत्पन्नविद्यकंचि
त्त्यजतिनशंव्यक्तिमिवाजातिःसएवमोक्षः।अन्येयथापूर्वमश्रयंतीतिव्यव

स्येत्याहुः। इतरेतु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्यैवतदनुवृत्तिनिवृत्ति
भ्यांवद्बन्धव्यवस्थांसमर्थयंतोऽस्मिन्पक्षेकस्याविद्यायाप्रपंचःकृतोऽस्ति
तिचेत्। विनिगमकाभावात्सर्वाविद्याकृतोनेकतेत्वारघपटतुल्यःएकस्य
मुक्तौतदविद्यानाशेएकतंतुनाशेपटस्येवतत्साधारणप्रपंचस्यनाशस्तदे
वविद्यमानतंतंतरेपटांतरस्यैवेतराविद्याभिःसकलेहरसाधारणप्रपं
चांतरस्योत्पादनमित्येके। तन्नदृष्टानजन्यप्रातिभासिकरजतवन्न्यायस्य
हेतन्नदपेक्षाबुद्धिजन्यत्ववचनन्तदविद्याकृतोविषयादिप्रपंचःप्रति
पुरुषंभिन्नः। शुक्तिरजतेत्वयापदृष्टंरजंततदेवमयापीतिवदेकभ्रम
त्रमित्यन्ये। जीवाश्रिताविद्यानिवर्ह्याद्भिन्नामायैवस्वाश्रिताप्रपंच
कारणंजीवानामविद्यास्वावरणमात्रेप्रातिस्विकशुक्तिरजतादिविक्षेपे ॥२४॥

पिचोपयुज्यंतइत्यपरेऽवस्थितमुपादनत्वंतत्प्रसक्तानुप्रसक्तंचाश्रयकोट
शंकर्तृत्वं। केचिदाहुः। तंदिक्षंतसोकामयततदात्मानंस्वयमकुरुतेतिश्रव
णाद्न्यायमतइवकार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्स्वरूपमिति। अन्येतुवि
कीकर्तृत्वनिर्वाहायचिकीर्षाकृत्यंतरायेसायामनवस्थाप्रसंगात्कायानुकू
लज्ञानवत्त्वमेवब्रह्मणःकर्तृत्वं। नचज्ञानेप्येषप्रसंगस्तस्यब्रह्मस्वरूपत्वेना
कार्यत्वात्। एवंचविवरणेजीवस्यसुखादिकर्तृत्वोक्तिःवाचनिकमात्रसाध्यत्वा
द्धियदादिवाक्षितःहिरण्यगर्भहारावाचनिकाधिकप्रयत्नसाध्यत्वाद्नौतिकंसिद्
तमितिकल्पतरुक्तिश्चसंगच्छतइतिवदंति। अपरेतुकार्यानुकूलत्वस्यव्यावर्त्य
नारूपज्ञानवत्वंकर्तृत्वंनकार्यानुकूलज्ञानवत्वमात्रंशुक्तिरजतस्वप्नभ्रमा
दिष्वध्यासानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेनजीवस्यकर्तृत्वप्रसंगात्। नचेष्टापत्तिः

अथरथान्तरथयोगान्यथःसृजतेसहिकर्त्रेत्यादिश्रुत्येवजीवस्यस्वप्नप्रपंच
कर्त्रत्वोक्तिरितिवाच्यम्॥भाष्यकारैर्लोगिलेगवादीमुद्दहतीतिवत्कर्त्रत्वोप
चारमात्ररथादिप्रतिभानिमित्तत्वेनेतिव्याख्यातत्वादिदः॥अनेनैवनिखि
लप्रपंचरचनाकर्त्रभावेनार्थसिद्धंसर्वज्ञत्वंब्रह्मणःशास्त्रयोनित्वादित्यधिक
रणेवेदकर्त्रत्वेनापिसमर्थितं॥अथकथंब्रह्मणःसर्वज्ञत्वंसगच्छतेजीववद
दंतःकरणाभावेनज्ञातृत्वस्येवायोगात्॥अत्रसर्ववस्तुविषयसकलप्राणि
धीवासनोल्लासज्ञानोपाधिकईश्वरः॥अतस्तत्सर्वविषयवासनासाक्षितास
र्वज्ञत्वमितिभारती॥तीर्थादिपक्षःप्रागेवसमर्थितः॥वयंत्वेकाशास्त्वाहुः॥य
थाजीवस्यस्वोपाधेर्यःकरणपरिणामश्चैतन्यप्रतिबिंबयाहिणइतितद्यो
गात्तत्तादृक्त्वंएवंब्रह्मणःस्वोपाधिमायापरिणामश्चित्प्रतिबिंबयाहिणःसंतीति ॥२५॥

तत्प्रतिबिंबितैःस्मरणैःकालत्रयवर्त्तिनोपिप्रपंचस्यापरोक्ष्येणाकलनात्सर्व
ज्ञत्वमिति॥तत्वशुद्धिकारास्तूक्तरीत्याब्रह्मणोविद्यमाननिखिलप्रपंचसाक्षात्का
रसंभवः॥तज्जनितसंस्कारवत्तापंचस्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्तुभाससिद्धिः
सृष्टेःप्रागपापाःसर्वेमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेणजीवादृष्टानुरोधेन
विवर्तमानत्वात्तत्साक्षित्वात्तदुपाधिकस्यब्रह्मणोपितत्साधकत्वसिद्धेःअनं
गतवस्तुविज्ञानोपपत्तिरितिसर्वज्ञत्वंसमर्थयंतेकोमुदीकृतस्तुवदंतिस्वरूप
ज्ञानेनैवब्रह्मणःस्वसंसृष्टसर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञत्वं॥अतीतानागतयोरप्य
विद्याचित्रमितौविस्मरणानुन्मूलमितिसावधारणश्रुतिविरोधात॥सृष्टेःप्रागेक
मेवाद्वितीयमित्यवधारणान्नुरोधेनमहाभूतानामिवतत्तज्ज्ञानानामपिप्रलय
स्यैवकल्पतयाब्रह्मणस्तदासर्वज्ञत्वाभावापत्त्याप्रार्थमिकमायाविवर्त्तरूपेईश्व

विज्ञवत्संस्कारात्मनासत्वेनतत्संसर्गस्यापुरुषपत्तेः॥ननुसृष्टिप्राक्तनेनैसस्यसर्वज्ञत्वंतमेवांतमनुभानिसर्व३

णोतत्पूर्वकेमहाभूतादौचसृष्ट्वाभावप्रसंगाच्च।एवंसतिब्रह्मणाःसर्वविषयज्ञा
नात्मकत्वमेवस्यान्नतुसर्वज्ञातृत्वरूपंसर्वज्ञत्वमितिचेत्।सत्यंसर्वविषयज्ञा
नात्मकमेवब्रह्मनतुतत्रसर्वज्ञनकर्तृत्वरूपंज्ञातृत्वमस्ति।अतएववाक्या=
न्वयादित्यधिकरणेविज्ञातृत्वंजीवलिंगमित्युक्तभाष्यकारैः।यःसर्वज्ञत्वा
दिश्रुतिरपिज्ञानरूपत्वाभिप्रायेणैवयोजनायेति।यद्यपिब्रह्मस्वरूपंचैत
न्यमेवस्वसंसृष्टसर्वावभासकंतथापितस्यस्वरूपेणाकार्यत्वेपिहृद्याद्यव
च्छिन्नरूपेणकार्यत्वाद्यःसर्वज्ञइतिज्ञानजनकर्तृत्वश्रुतिरपिनकश्चिद्दोषो
घट्टयाचार्यवाचस्पतिमिश्राःनन्वीश्वरवज्जीवोपिहृत्पद्मनेत्रस्वरूपचैत
न्येनैवकिमितिविषयान्नावभासयति।अत्रोक्तंविवरणेब्रह्मचैतन्यंसर्वोपा
दानतयासर्वतादात्म्यापन्नंस्वसंसृष्टसर्वमेवभासयतिनजीवचैतन्यंतस्यापि
द्योपाधिकतयासर्वगतत्वेप्यनुपादानत्वेनासंगित्वात्।यथासर्वगतंगोत्वसामा

न्यंस्वभावादग्न्यादिव्यक्तिसंगित्वाभावेपिसास्नावद्यक्तौसंसृज्यते।एवंविषया
दावसत्यपिजीवःस्वभावादंतःकरणेसंसृज्यते।तथाचपदांतःकरणस्य
परिणामोवृत्तिरूपोनयनादिद्वारेणनिर्गत्यविषयपर्यंतंचक्षूरश्मिवत्ऊ
र्ध्वदीर्घघटाकारेणपरिणम्यविषयंव्याप्नोतितदातमुपाधुत्यंविषये
गोचरयतिकेवलाग्न्यादाह्यस्यापित्वगादेरयःपिंडसमारूढाग्निदाह्यत्व
वत्केवलजीवचैतन्यापूर्णस्यापिघटादेरंतःकरणावच्छेदेनापरोक्षतत्पूर्ण
श्यत्वेयुक्तं।यद्वांतःकरणोपाधिकत्वेनजीवःपरिच्छिन्नः।अतःसंसर्गीभावान्न
घटादिकमवभासयतिवृत्तिद्वारातत्तत्सर्वविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभि
व्यक्तौतुतंविषयंप्रकाशयति।अथवाजीवःसर्वगतोप्यविद्यावृतत्वात्स्वयमप्य
प्रकाशमानतयाविषयाननवभासयन्विषयविशेषेत्वपरागादावरणनिरो
धानेनतत्रैवाभिव्यक्तस्तमेवविषयंप्रकाशयति।एवंचचिदुपरागार्थत्वेनवि

षयचैतन्यामेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेनावरणाभिभवार्थत्वेनवावृत्तिर्निर्गम्यपेक्ष्यतसं
सृष्टविषयमात्रावभासकत्वाज्जीवस्यकिंचिदूनत्वमुपपद्यतइतिअत्रत्र
यमपेक्षसर्वगतस्यजीवस्यहत्यधानःकोविषयोपरागःहत्यापिहिश्वसिद्ध
योर्निःक्रिययोर्विषयचैतन्ययोस्तादात्म्यसंयोगासंभवात्साध्यत्वे।
अत्रकेचिदाहुः।विषयविषयिभावसंबंधएवेति।अन्यतुविषयविषयिभा
वमात्रनियामिकावृत्तिश्चेदनिर्गतयाअप्येंद्रियवृत्तेस्तन्नियामकत्वेनाति
प्रसंगावहमितितन्निर्गमाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेःसनाभिसंहितःकिंतुव
षयसंनिहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नायावृत्तेर्विषयसंयोगेतस्यापित
द्वारकःपरंपरासंबंधोलभ्यतइतिसंत्येवचिदुपरागोभिसंहितइत्याहुः।
अपरेतुसाक्षादपरोक्षचैतन्यसंसर्गिणएवसुखादेरपरोक्ष्यदर्शनाद

परोक्षविषयेसाक्षात्संसर्गएष्टव्यः।तस्मादृत्तेर्विषयसंयोगेवृत्तिरूपा
वच्छेदकत्वाभावान्नदवच्छेदेनतदुपहितस्यजीवस्यापिसंयोगजसंयोगःसं
भवतिकारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगवत्।कार्याकार्यसंयो
गात्कारणाकारणसंयोगस्यापियुक्तोत्वेनास्युपगंतुंयुक्तत्वादित्या
हुः।पक्षदेशिनस्त्वेतःकरणोपहितस्यविषयावभासकचैतन्यस्यविष
यतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वाराविषयतादात्म्यसंपादन
मेवचिदुपरागोभिसंहितः।सर्वगततयासर्वविषयसंनिहितस्यापिजीवस्य
तेनरूपेणाविषयावभासकत्वेतत्सपाधारणतयापुरुषविशेषापरोक्ष्यव
स्थित्ययोगानतस्योतःकरणोपहितत्वरूपेणोवविषयावभासकत्वात्।एवंच
विषयापरोक्ष्येअध्यासिकसंबंधोनियामकइतिसिद्धांतोपिसंगछते।नचैवं

द्वितीयपक्षसांकर्यजीवस्यसर्वगतत्वेप्रथमःपक्षःपरिछिन्नत्वेद्वितीयइत्ये
वतयोर्भेदादित्याहुः।अथद्वितीयपक्षेकेयमभेदाभिव्यक्तिः।केचिदाहुःकु
ल्यादारातटाकेदारसलिलयोरिवविषयोत्पत्तःकरणावच्छिन्नाचैतन्यया
वृत्तिद्वारैकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिः।एवंचघटादिविषयावच्छिन्नब्रह्म
चैतन्यमेवेविषयप्रकाशकंतथापितस्पष्टतिद्वारैकीभावेनजीवचित्वं
संपन्नमितिजीवस्यविषयप्रकाशोपपत्तिरितिरिति।अन्येत्वाहुःबिंबस्था
नीयस्यविषयावच्छिन्नस्यब्रह्मणःप्रतिबिंबभूतेनजीवेनैकीभावोनाभे
दाभिव्यक्तिः।व्यावर्त्तकोपाधोदर्पणइवजीवप्रतितयोरैकीभावायोगात्
वृत्तिरूपाभेदाभिव्यक्त्याविषयावच्छिन्नस्यब्रह्मणोजीवत्वप्राप्तौब्रह्म
णस्तदातद्विषयसंसर्गभावेनतद्दृष्ट्वासंभवेसतितस्यसर्वज्ञत्वाभा

राम
॥२८॥

वापत्तेश्च।किंतुविषयावच्छिन्नंस्वब्रह्मचैतन्यंविषयेणजीवत्व
प्राप्तौब्रह्मणस्तदातद्विषयसंसर्गभावेनतद्दृष्ट्वासंभवेसतितस्यस
र्वज्ञत्वाभावापत्तेश्च।किंतुविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यंविषयसंसृष्टाया
दृत्तेरंशभागेविषयप्रकाराकंप्रतिबिंबमर्यतीतितस्यप्रतिबिंबव
त्स्वजीवैनैकीभावःएवंचातःकरणतद्वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्या
नांप्रमात्रप्रमाप्रमेयभावेनासंकरोप्युपपद्यते।नचैक्यमुपहितचैतन्य
स्यविषयप्रमात्वेतस्यविषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैवविषयेणाध्यासिकसं
बंधाभावाद्विषयोह्येष्याध्यासिकसंबंधस्तत्रेनस्यादितिवाच्यं।विष
याधिष्ठानचैतन्यस्यैवविषयेणावच्छिन्नस्यदृत्तौप्रतिबिंबतयातदभे
देनतत्संबंधसत्वादिति।अपरेत्वाहुःबिंबभूतविषयाधिष्ठानचैतन्य

मेवसाक्षादाध्यासिकसंबंधजाभादिषयप्रकाशकमितिसर्वविंव
त्वविशिष्टरूपेणभेदसङ्गावेपितदुपलक्षितचैतन्यात्मनैकीभावोभे
दाभिव्यक्तिः।नचैवंसतिजीवब्रह्मसाक्यंनवाब्रह्मणःसर्वज्ञत्वाव
रोधःविद्यात्मनातस्ययथाहूर्वमवस्थानादिति।अथतृतीयेपक्षेकोना
मावरणाभिभवः।अज्ञाननाशश्चेत्घटज्ञानेनैवाज्ञानमूलःप्रपंचो
निवर्त्तेतेतिचेत्।अत्रकेचिदाहुः।चैतन्यमात्रावरकस्याज्ञानस्यविष
यावछिन्नप्रदेशेरवद्योतादिप्रकाशेनमहांधकारस्येवज्ञानेकदेशेन
नाशोवाकटवत्सर्वेणवाभीतभटवदपसरणंवाभिभवइति।अन्ये
त्वज्ञानस्यैकदेशेउपादानाभावात्पुनस्तत्रकदलनायोगेनसकृदवग रामं
तेसमयांतरेप्यावरणाभावप्रसंगान्निष्क्रियस्यापसारणासंवेष्टनयो ॥२९॥

रसंभवाच्चन्नयोक्तरूपोभिभवस्संभवति।अतश्चैतन्यमात्रावरकस्या
प्यज्ञानस्यतत्तदाकारवृत्तिसंस्पृष्टावस्थविषयावछिन्नचैतन्यानावरक
त्वस्वाभाव्यमेवाभिभवः।नचविषयावगुंठनपटवद्विषयचैतन्यमाश्रि
त्यस्थितस्याज्ञानस्यकथंतदनावरकत्वंपुज्यतइतिशक्यंअहमज्ञइ
तिधीत्याहमनुभवेप्रकाशमानचैतन्यमाश्रयतयावतस्यतदनावर
कत्वसंघटनिपत्तेरित्याहुः।अपरेतुघटंनजानामीतिघटज्ञानविरोधित्वे
नघटज्ञानेसतिघटाज्ञानंनिवृत्तमितितन्निवर्त्यत्वेनचानुभूयमानेन
मूलाज्ञानेसतुचैतन्यविषयस्यतज्ज्ञाननिवर्त्यस्यचतस्यतथात्वायो
गात्।किंतुघटावछिन्नचैतन्यविषयंमूलाज्ञानस्यावस्थाभेदरूपमा
ज्ञानेतरमितितन्नाशएवाभिभवः।नचैवमेकेनज्ञानेनतन्नाशेतत्समान

विषयाणांज्ञानांतराणामावरणाभिभावकत्वानापत्तेः यावंतिज्ञानानित्ता
वंत्यज्ञानानीत्यभ्युपगमादित्याहुः॥इमानिचावस्थारूपीण्यज्ञानानिमूला
ज्ञानवदज्ञानत्वादनादीनीतिकेचित्॥व्यावहारिकोजगज्जीवावाइत्यस्वा
प्नोजगज्जीवोविक्षिपंतीनिद्रातावदावरणविक्षेपशक्तियोगादज्ञानास्या
भेदरूपातयासुषुप्त्यवस्थाप्यंतःकरणादौविलीनेसुखमहमस्वाप्समकिं
ञ्चिदवेदिषमितिपरामर्षदर्शनान्मूलाज्ञानवत्सुषुप्तिकालेनुभूयमानाज्ञा
नावस्थाभेदरूपेवक्ष्यतेऽथजीवाग्रहकर्मोपरमेसत्येवोद्भवात्सादित्व
मितितदुदन्यदप्यज्ञानमवस्थारूपंस्यादित्यन्ये॥नन्वनादित्वपक्षेघटेप्रथम
मुत्पन्नेनेवज्ञानेनसर्वतदज्ञाननाशोभवेद्विनिगमनाविरहात्तदवधिच
ैतन्यावरकसर्वज्ञानानारोविषयप्रकाशायोगाच्च॥अतःयाश्चात्यज्ञानाना

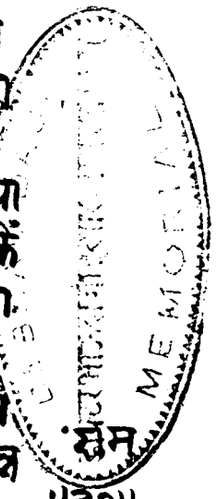

॥३०॥

मावरणानिभावकत्वेतदवस्थमेवेतिचेत्॥अत्रकेचिदाहुःयथाज्ञानप्रा
गभावानामनेकेषांसत्वेप्येकज्ञानोदयेसकलप्रागभावानिवर्त्तंतेसंशयादि
जननशक्तयातदावरणरूपेषुप्रागभावांतरेषुसत्स्वपिविषयावभासःत
थैकज्ञानोदयेएकमेवाज्ञानंनिवर्त्ततेआज्ञानांतरेषुसत्स्वपिविषयावभा
सइति॥अन्येत्वाहुतस्यापरोक्ष्यंविरुद्धमेकज्ञानोदयेचप्रागभावांतरसत्वे
पियावदिरोषदर्शनाभावकूठरूपमावरणंविरोषदर्शनाद्यास्तीतिमन्य
मानावदंतिपदंपदज्ञानमाहुरेतितदातनेनतस्यकरणः॥सर्वचसर्वदा
नाहुरेतिवैपक्ष्यात्किंत्वावरकाज्ञानेरसिद्धप्रसंग॥तेषांसाक्षात्तद्विरोधि
त्वाभावेपितन्निवर्त्यमूलाज्ञानपरतंत्रतयाज्ञानसंबंधादितन्निवृत्त्यैवनि
वृत्त्युपपत्तेः॥एतदर्थमेवतेषांतदवस्थामेदरूपतयातत्परतेत्यभिप्यतरंति॥

ऽपरेत्वज्ञानस्यसविषयस्वभावत्वादुत्सर्गतःसर्वंसर्वंसर्वदाहएणोत्येव।न
चविषयोत्पत्तेःप्रागावरणायाभावेनावरकत्वंनपुज्यतइतिवाच्यं।तदपि
सूक्ष्मरूपेणतत्सत्वादितिमन्यमानाःकस्यचिति।यथावहुजनसमाकुले
प्रदेशेक स्यचिच्छिरसिपतन्नेनिरितरानपसारपतियथावासन्निर्यत
हरमौषधमेकंदोषंनिवर्त्तयद्दोषांतरंदूरी करोतिएवमेकमज्ञानंना
शयद्ज्ञानमज्ञानांतरएणपितिरस्करोतितिरस्कारश्चयावत्तज्ञानस्थितित
दावरणशक्तिप्रतिबंधइति।नचैवंसतिधारावाहिकस्येदंतीयादिवृत्ती
नामावरणानभिभावकत्वेनवैफल्यंस्यात्प्रथमज्ञानेनैवनिवर्त्तनतिरस्का
राभ्यामावरणमात्रस्याभिभवादिति।अत्राहुःवृत्तितिरस्कृतमप्यज्ञानंनदु
परमेपुनराहएणोतिज्ञदीपतिरस्कृततमइवदीपोपरमेहत्युपरमसमयेह

राम
॥३९॥

स्यैतरोदयेतुतिरस्कृतमज्ञानंतथैवतिष्ठतेप्रदीपोपरमसमयेप्रदीपांतरोद
येतमइवानयाचयस्मिंसत्ययिमज्ञएोयस्यसत्वंपद्यतिरेकेचासत्वंतत्त
ज्ञन्यमितिप्रागभावपरिपालनसाधारएलक्षएानुरोधेनानावरएास्य
द्वितीयादिवृत्तिकार्यत्वस्यापिसाभान्नतद्वैफल्यमिति।न्यायचंद्रिकाकृत्स्वा
हुः।केनचिद्ज्ञानेनकस्यचिदज्ञानस्यनाशएवनत्वावरकाएामप्यज्ञानांतरा
एांतिस्कारः।तथाचधारावाहिकद्वितीयादिवृत्तानामप्येकैकंज्ञाननाशकत्वे
नसाफल्ये।नचैवंज्ञानोदयेप्यावरएासंभवाद्विषयानवभासप्रसंगःप्रवस्था
रूपाएपज्ञानानितत्तत्कालैकलोपलक्षितस्वरूपावरकाएिज्ञानानिचया
वत्स्वकालोपलक्षितविषयावरकाज्ञाननाशकानीतियाचकिंचिद्ज्ञानोदये
तत्कालीनविषयावरकाज्ञानस्यनाशाद्विद्यमानानामज्ञानांतरएामन्यका

स्तीनविषयावरकत्वाच्च नतत्कालीनविषयाभासेकाचिदनुपपत्तिःकारणफ
लरूपावासन्नसमयस्यैवाज्ञानविषयेघटादितत्कालस्यो पलक्षणतया
विषयकोटावनुप्रवेशनसूक्ष्मतत्तत्कालभेदाविषयेधारावाहिकदिती
यादिज्ञानैरज्ञानानांनिवृत्तावपिनकाचिदनुपपत्तिरितिकेचित्तु प्रथम
ज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानस्वरूपावरणंद्वितीयादिज्ञाननिवर्त्यंनितुदेश
कालविशेषणांतरविशिष्टविषयांतःअतपूर्वसज्ञानेस्यपरस्यैवज्ञान
निवर्त्तकेचैत्रेदर्शनेसकृज्ज्ञातंचैत्रंनजानामीतिस्वरूपावरणानुपपत्ते
किंत्विदानीसकृत्रेतिनजानामीत्यादिरूपेणविशिष्टावरणमेवाविस्मरणा
शालिनःकचित्सकृद्दृष्टेपिनजानामीतिस्वरूपावरणंदृश्यतेचेत्तत्रतथास्तु
अन्यत्रसकृद्दृष्टेविशिष्टविषाएवाज्ञानानिज्ञानानिचानुचेत्सातधारावा

रास
३२

हिकद्वितीयादिज्ञानानामज्ञाननिवर्त्तकत्वंनस्यात्स्थूलकालविशिष्ट
ज्ञानस्यप्रथमज्ञानेनैवनिवृत्तेःसूक्ष्मपरज्ञानव्यावृत्तसूक्ष्मकालविशिष्ट
ज्ञानस्यतद्विषयेद्वितीयादिज्ञानैर्निवृत्त्ययोगादितिवाच्यं धारावहन
स्थलेप्रथमोत्पन्नायाएवघटत्वेनावच्छिन्नायाःस्थूलकालावस्थापित्वसंभवेन घटत्वभेदा
नभ्युपगमात्तदभ्युपगमेपिस्थूलकालावस्थापिपंचपलघटत्वरूपत्वसंभ
वेनपरस्परव्यावृत्तस्थूलकालादिविशेषणभेदविषयत्वापपत्तेःघटत्वि
शेषदर्शनेकघटत्वसंतानरूपत्वाभ्युपगमेद्वितीयादिज्ञानानामधिगतायेमा
त्रविषयेतत्प्रामाण्याभावेनावरणनिवर्त्तकत्वेप्यहानेश्चानहिविषया
बाधमात्रेप्रामाण्यंप्रागवगतानवगतयोःपर्वतनहत्तिपावकयोरनुमिति
विषययोरबाधस्याविशेषेणोभयत्राप्यनुमितेःप्रामाण्यप्रसंगात्तत्रचेष्टाप

सि-सं-

निवर्त्तावनुमितिःप्रमाणमितिवत्पर्वतेवह्न्यनुमितिःप्रमाणमितिव्यवहारादर्शनात्। विवरणेसाक्षिसिद्धस्याज्ञानस्याभावव्यवहारनिवर्त्यत्वानुपपत्तेःपरोक्षवृत्त्यापनार्थानुमानादिविषयत्वेपिप्रमाणावेद्यत्वोक्तेश्चातस्मादितीयादिवृत्तीनांप्रामाण्याभावादुपासनादिवृत्तीनामिवाज्ञाननिवर्त्तकत्वेपिनहानिःप्रमाणवृत्तीनामेवतन्निवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्। ननुनायमपिनियमःपरोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्त्तकत्वादितिचेत्॥ अत्रकेचिदाहुः। द्विविधंविषयावरणमज्ञानंएकंविषयाश्रितंरज्ज्वादिविक्षेपोपादानभूतकार्यकल्प्यापुरुषाश्रितमन्यत्। पुरुषाश्रयस्यविषयसंभिन्नविक्षेपोपादनत्वासंभवेनविषयाश्रितस्य विषयमहंनजानामीसाक्षिरूपप्रकाशसंसर्गयोगेनद्विविधस्याप्यावश्यकत्वात्। एवंचपरोक्षस्यलक्षवृत्तिनिर्गमनाभावादूरस्थवृक्षादिवाक्यात्परिमाणविशेषावगमेपिनहिपरोक्षपरिमाणविक्षेपदर्शनाच्चविषयगताज्ञाननि

रांम

३२

वृत्तावपिपुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येव। शास्त्रार्थंनजानामीत्यनुभूताज्ञानस्यतदुपदेशानंतरंनिवृत्त्यनुभवात्। अतएवानुमेयादौस्मृतिव्याप्तिरितिविवरणस्यतद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरर्थइत्युक्तंतत्त्वदीपनइति। अत्येतुनयनपटलवत्पुरुषाश्रितमेवाज्ञानंविषयावरणंनतदतिरिक्तंकिंचिद्विषयगताज्ञानेप्रमाणमस्तिनचपुरुषाश्रितस्यविषयगतविक्षेपपरिणामित्वंनसंभवतीतिसंभवेवादरस्थवृक्षपरिमाणेपरोक्षादज्ञाननिवृत्तौविपरीतपरिमाणविक्षेपोनसंभवतीतिवाच्यंवाचस्पतिमतेसर्वस्यप्रपंचस्पजीवाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तनतद्वच्छुक्तिरजतादेःपुरुषाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तत्वोपपत्तेः। परोक्षवृत्त्येकावस्थानिवृत्तावप्यवस्थांतरेणविक्षेपोयत्नेश्वेत्याहुः। अपरेतुशुक्तिरजतादिपरिणामोपपत्त्याजस्यादिषयावगुंठनपटवद्विषयगतमेवाज्ञानंतदावरणं। नचतथासत्यज्ञानस्यांतःकरणोपहितसाक्ष्यंसंसर्गेणांतःप्रकाशानुपपत्तिः। परोक्षवृत्तिनिवर्त्य

त्वासंभवश्चदोषइतिवाच्यं। अवस्थारूपाज्ञानस्यसाक्ष्यसंसर्गापितत्सस्वरूपम्
त्वाज्ञानस्यैवयुक्तिमहंनजानामीतिधीकाशोपपत्तेः। सुप्त्यादेरपिमूलाज्ञान
विषयचैतन्याभिन्नतयातद्विषयत्वानुभवाविरोधात्। विवरणादिषुमूलाज्ञा
नसाधनत्वसंगएवइदमहंनजानामीतिप्रत्यक्षप्रमाणापदर्शनाच्चाहं
मइतिसामान्यतोऽज्ञानानुभवएवमूलज्ञानविषयः शुक्तिमहंनजानामीत्या
दिविषयविशेषालिंगिताज्ञानानुभवस्त्ववस्थाज्ञानविषयइतिविशेषाभ्युप
गमेपिअवस्थावस्थावतोरभेदेनमूलाज्ञानस्यसाक्षिसंसर्गाद्वासाक्षिविषय
चैतन्ययोर्वास्तवैक्याद्वाविषयगतस्याप्यवस्थाज्ञानस्यसाक्षिविषयत्वोप
पत्तेः। परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेपितत्तन्निवृत्त्यनुभवस्यसत्त्वानि
श्चयरूपपरोक्षवृत्तिप्रतिबंधकप्रयुक्तानद्यभवनिबंधनभ्रांतित्वोपपत्ते राम
रपरोक्षज्ञानस्यैवज्ञाननिवर्तकत्वनियमाभ्युपगमादित्याहुः। ननुनापम ३५

पितियमः। अविद्याहंकारसुखदुःखादितद्धर्मप्रत्यक्षस्याज्ञाननिवर्तकत्वानभ्यु
पगमादितिचेन्न। अविद्यादिप्रत्यक्षस्यसाक्षिरूपत्वेनवृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्या
वरणनिवर्तकत्वनियमानुपपात्। अथकोपसाक्षीतिजीवातिरेकेणाव्यवही
यते। अत्रोक्तंकूटस्थदीपे। देहद्वयाधिष्ठानभूतंकूटस्थचैतन्यस्वावच्छेदक
स्यदेहद्वयस्यसाक्षादीक्षणान्निर्विकारत्वाच्चसाक्षीत्युच्यते। लोकेपिद्योदासी
न्यवोधाभ्यामेवसाक्षित्वंप्रसिद्धं। यद्यपिजीवस्फरतयःसतिदेहद्वयभासि
कास्तथापिसर्वतःप्रस्फरतेनस्वावच्छिन्नेनकूटस्थचैतन्येनेषद्भासमेवदेह
द्वयंजीवस्वरूपचैतन्यप्रतिबिंबगर्भीतःकरणादिच्छिद्यविच्छिद्योऽच्छिद्यतीति
ज्ञानेभास्पतेऽतस्तत्कालेतुसहकृत्यभावैःकूटस्थचैतन्येनेवभास्पते।
अतएवाहंकारादीनांसर्वदाप्रकाशसंसर्गात्संशयाद्यगोचरत्वंअन्यज्ञानधा
राकालीनाहंकारस्यनावर्तकालमिदमहंपश्यन्नेवासमित्यनुसंधानेचानच

सि-ले-

कूटस्थप्रकाशितैकपंजीवस्यव्यवहारस्मृत्यादिकमितिशंक्यान्योन्याध्यासे
नजीवंकृत्वायत्याकूटस्थस्यजीवांतरंगत्वात्।नन्वजीवचैतन्यमेवसाक्षीभवतुकिं
कूटस्थेनेतिचेन्न।लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तुस्तस्यादासीनत्वदृष्ट्वासंभवेन
साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिश्रुत्युक्तसाक्षित्वायोगात्।।तयोरन्यःपिप्पलस्वा
दत्यनश्नन्योऽभिचाकशीतिकर्मफलभोक्तृजीवादुदासीनप्रकाशरूपसा
क्षिणःसगात्मानावेतिनाटकदीपेनृत्यशालास्थदीपदृष्टांतेनसंभवतीजीवादि
विलक्षणदर्शितंतथाहिनृत्यशालास्थितोदीपःप्रेक्षकसभ्यांश्चनर्तकी।दीपेदविशे
षेणतद्भावेपिदीप्यते।तथाचिदाभासविशिष्टाहंकाररूपजीवविषयभोगसा
कल्यात्मिमानंप्रयुक्तहर्षविदधत्वान्नृत्यात्मिमानिप्रभुतुल्यंतत्पार्श्ववर्त्तिदीपि
तदाहित्यात्सभ्यपुरुषतुल्यान्विषयान्नानाविधविकारवत्त्वान्नर्तकीतुल्योधिषं
चदीपयन्सुषुप्त्यादावहंकाराद्यभावेपिदीप्यमानश्चिदाभासविशिष्टाहंकाररूप

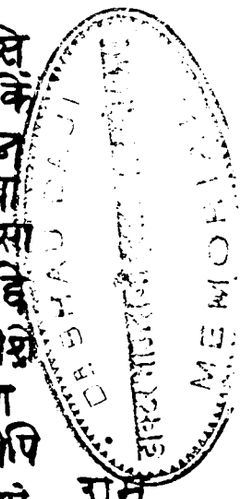

राम

३५

जीवभ्रमाधिष्ठानकूटस्थचैतन्यात्मासाक्षीति।एवंजीवाद्विविक्तोयंसाक्षी
नभ्रह्मकोटिरपिकिंत्वस्यष्टजीवेश्वरविभागचैतन्यमित्युक्तंकूटस्थदीपे।
तत्वप्रदीपिकायामपिमायाशवलितेसगुणेपरमेश्वरकेवलोनिर्गुण
इतिविशेषणानुपपत्तेःसर्वप्रत्यग्भूतेविशुद्धंब्रह्मजीवाभेदेनसाक्षीति
प्रतिपाद्यतइतिकोमुद्यांत्वेकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतां
तरात्मा।कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेतिदे
वत्वादिश्रुतेःपरमेश्वरस्यैवरूपभेदःकश्चिज्जीवप्रवृत्तिनिवृत्योरनुमंता
स्वयमुदासीनःसाक्षीनाम।सचकारणत्वादिधर्मानास्पदत्वादपरोक्षोजी
वगतमज्ञानाद्यवभासयञ्जीवस्यांतरंगः।सुषुप्त्यादौचकार्यकारणोप
रमेजीवगताज्ञानमात्रव्यंजकःप्राज्ञशक्षितःतद्यथाप्रियया स्त्रिया संपरि

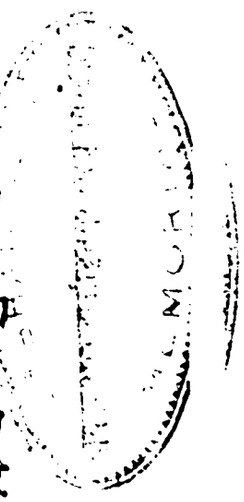

३६

षुक्तोनचाद्यंकिंचनवेदनांतरं। एवमेवायंपुरुषः। प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्व
क्तोनचाद्यंकिंचनवेदनांतरं प्राज्ञेनात्मनाचारूढ उत्सर्जन्यातीतिवाक्या
भ्यांसुषुप्त्युत्क्रांत्यवस्थयोर्जीवभेदेनप्रतिपादितःपरमेश्वरइतिसुषु
प्त्युत्क्रांत्यधिकरणेनिर्णीयोपिसाक्षीश्वरइत्युपवर्णितः। तत्वशुद्धावपिप
द्मरजतमितिभ्रमस्यतेवस्तुतःशुक्तिकोद्यंतर्गतोपीदमंशःप्रतिभा
सतोरजकोटिःतथाब्रह्मकोटिरेवसाक्षीप्रतिभासतेजीवकोटिरितिजी
वस्यसुखादिव्यवहारेतस्योपयोगइत्युक्तोपमेवपक्षःसमर्थितःकेचि
त्त्वविद्योपधिकाजीव एवसाक्षाद्द्रष्टत्वात्साक्षी। लोकेपिह्यकर्तृत्वेसति
द्रष्टृत्वेसाक्षित्वंप्रसिद्धंतच्चासंगोदासीनप्रकाशरूपेजीवएवसाक्षात्संभ
वतिजीवस्यांतःकरणतादात्म्यापन्नाकर्तृत्वाद्यारोपभोक्तृत्वेपिस्वयमुदासी

नत्वात्। एकोदेवइतिमंत्रस्तुब्रह्मणोजीवभावाभिप्रायेणसाक्षित्वप्रतिपादकः। द्वा
सुपर्णेतिमंत्रोगुहाधिकरणन्यायेनजीवेश्वरोभयपरः। गुहाधिकरणभाष्योदा
हृतपैंगिरहस्यब्राह्मणव्याख्यातेनप्रकारेणजीवांतःकरणोभयपरोवेतिन
कश्चिद्दिरोधइत्याहुः। अन्येतुसत्यंजीवयवसाक्षीनतुसर्वगतेनाविद्योपहिते
नरूपेण। पुरुषांतःकरणादीनामपिपुरुषांतरप्रतिस्वांतःकरणभासकसा
क्षिसंसर्गविशेषेणप्रत्यक्षत्वापत्तेः। नचांतःकरणभेदेनप्रमातृभेदान्नदनाप
त्तिःसाक्षिभास्येतःकरणादौसर्वत्रसाक्ष्यभेदेसतिप्रमातृभेदस्याप्रयोजकत्वा
न्नस्मादंतःकरणोपधोनेनजीवःसाक्षीतथाचप्रतिपुरुषसाक्षिभेदात्पुरुषांत
रांतःकरणादेःपुरुषांतरसाक्ष्यसंसर्गादातदयोग्यत्वाद्घटःप्रकाशउपपद्यतेसु
षुप्तावपिसूक्ष्मरूपेणांतःकरणसद्भावान्नदुपहितसाक्षीतदाप्यस्त्येवानचांतःक
रणोपहितस्यप्रमातृत्वेनतत्संसर्गसाक्षित्वंसुषुप्तौप्रमानभावेपिसाक्षिसत्वेनतयोर्भे

दृश्यावश्यंवक्तव्यइतिवच्यंविशेषणोपाध्योर्भेदस्यसिद्धांतसंमतत्वेनातःकरण
विशिष्टःचमातातदुपहितःसाक्षीतिभेदोपपत्तेरित्याहुः।ननूक्तरूपस्यसाक्षि
णश्चैतन्यमात्रावरकेणाज्ञानेनावरणमवर्जनीयमितिकथमहंकारादिभानं।सुखं वदविद्यास्वाश्रयप्रकाशप्रकश्येतिकेचित्।वस्तुतोऽवि
द्यांतःकरणतद्धर्मावभासकंसाक्षिचैतन्यंविहायेवाज्ञानेचैतन्यमावरणो
नित्यनुभवानुसारेणाकल्पनान्नकश्चिद्दोषःअतएवसर्वदातेषामनाव
तप्रकाशसंसर्गदज्ञानविपरीतज्ञानसंशयागोचरत्वंसाक्षिचैतन्यस्या
नावृतत्वेतत्स्वरूपभूतस्यानंदस्यापिप्रकाशपतिरितिचेतन्नदृष्टापत्तेः।आ
नंदरूपप्रकाशप्रयुक्तस्यात्मनिनिरुपाधिकप्रेम्णोदर्शनात्। भासतएवपर रामा
मप्रेमास्पदत्वलक्षणंसुखमितिविचरणाच्च।स्यादेतत्।इदानीमप्यानंदप्रका ॥३७॥
शोमुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसंगः।ननुकल्पितभेदस्यसाक्ष्यानंदस्यप्रकाश्य

नवच्छिन्नस्यब्रह्मानंदस्यावृतस्यसंसारदशायामप्रकाशेनविशेषोस्तीतिचेत्।न।
आनंदेऽनवच्छिन्नांशस्यापुरुषार्थत्वात्।आनंदापरांशस्यमात्रस्यचेदानीमपिस
त्वात्।नन्ववच्छिन्नःसाक्ष्यानंदःसातिशयःसुषुप्तिसाधारणादनतिस्पष्टातनो
वैषयिकानंदेषुतिशयानुभवात्।अनवच्छिन्नोब्रह्मानंदस्तुनिरतिशा
यः।आनंदवल्यांमानुषानंदोत्तरोत्तरसातगुणोत्कर्षायवर्तनस्यब्रह्मानंदे
समाप्तेरितिचेत्।सिद्धांतेसाक्ष्यानंदविषयानंदब्रह्मानंदानांवस्तुतएकत्वेनो
त्कर्षासंभवात्।मानुषानंदादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षंश्रुतिर्वदतीतिचेत्।कोवाब्रू
तेश्रुतिर्निवदतीति।किंत्वेतावदेतदुपायादनमशात्समित्युच्यते।नन्वेकस्यैव
स्फोटस्यैकस्यकरतलस्फटिकदर्पणाद्यभिव्यंजकविशेषोपधानेनाभिव्यः
क्तितारतम्यदर्शनादेकस्यैवानंदस्याभिव्यंजकसुखवृत्तिभेदोपधानेनाभि

व्यक्तितारतम्यरूपमुत्कर्षापकर्षवत्त्वंयुक्तमितिचेन्नदृष्टांतासंप्रतिपत्तेः।सर्वतः
प्रसृमरस्यसोरालोकस्यगगनविनाकरतलादिसंबंधंस्पष्टमप्रकाशमान
स्यनिम्नतलेप्रसृमरस्यजलस्येवकरतलसंबंधेनगतिप्रतिहतौबहुत्वाभा
वादधिकःप्रकाशःभास्वरदर्पणादिसंबंधेनगतिहतौबहुत्वीभावान्नहीन्नि
संबलनाच्चततोप्यधिकप्रकाशइतितत्राभिव्यंजकोपाधिर्कीभिव्यक्तितार
तम्यानुपगमात्।दृष्टांतसंप्रतिपत्तौगगनप्रसृतसोराऽलोकवदनवच्छिन्नानंद
स्यास्पृष्टताकरतलावच्छिन्नसोराऽलोकवत्सुखदृत्यवच्छिन्नानंदस्याधिका
भिव्यक्तिसंसारस्यैवाभ्युपेतव्याप्रसज्यते।एतेनसंसारदशायांप्रकाशमानोप्या
नंदोमिथ्याज्ञानतत्संस्कारविक्षिप्ततयातीव्रवापुर्विक्षिप्तप्रदीपप्रभावन्नस्पष्टप्रका
शतेमुक्तौतदभावाद्यथावदभासतइत्यपिनिरस्तंनिर्विशेषस्वरूपानंदप्रकाशमानत
त्रविक्षेपदोषादप्रकाशमानस्यमुक्त्यन्यथानुपपत्तेरतिशयस्यासंभवाद्।तस्मात्सत्यानंदस्या ॥३८॥

नादृतत्वकल्पनमयुक्तं।अत्राकुरुतेतविद्याचार्याःयथात्युत्कृष्टस्यैवधवलरूपस्य
मालिन्यतारतम्ययुक्तेघनेकेषुदर्पणेषुप्रतिबिंबेसत्युपाधिमालिन्यतारतम्यान्न
प्रतिबिंबेधावत्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यतेएवंवस्तुतोनिरतिशयस्यैकस्यैवस्वरूपा
नंदस्यांतःकरणप्रतिबिंबिततयासाक्षिणानंदभावेप्राक्तनसुकृतसंपत्यधीनविषय
विशेषसंपर्कोपयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपमुपाधितारतम्ययुक्तसुखरूपांतःकरणा
दृत्तिप्रतिबिंबितयाविषयानंदभावेचतमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषाद
यकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यतेइतिसंसारदशायांप्रकाशमानेप्यानंदेध्यस्तायकर्षता
रतम्येनसातिशयत्वादतृप्तिःविद्योदयेनिरवद्यापकर्षाध्यासनिवृत्तेशशोपितस्य
तिशयत्वायापाक्रियतेतिविशेषोपपत्तेर्निनुपाधिकप्रेमगोचरतयाप्रकाशमानः
साक्षिणानंदोनादृतएवेति।अन्येतुप्रकाशमानोप्यानंदोनास्तिनप्रकाशतइत्यावर
णानुभवादादृतएवएकस्मिन्नपिसाक्षिण्यविद्याकल्पितरूपत्रैदसंभवेनचेतन्य

रूपेणानावरणस्यानंदरूपेणावरणस्यचाविरोधात्।स्वरूपप्रकाशस्यावरणा
निवर्त्तकतयाप्रकाशमानेऽप्यावरणस्याविरोधाच्च।त्वदुक्तमर्थंनजानामीति
प्रकाशमात्रएवावरणादर्शनात्।नचतत्रानाहतसामान्याकारावच्छेदेनविशे
षावरणमेवानुभूयतेइतिवाच्यं।अन्यावरणस्यान्यावच्छेदेनभानेतिप्रसंगा
त्।तत्रसामान्यविशेषभावोनियामकइतिनातिप्रसंगइतिवाच्यं।व्याप्यव्यापक
भावातिरिक्तसामान्यविशेषभावाभावेनचवह्निंनजानामीतिधूमावरकाज्ञाना
नुभवप्रसंगात्।तस्माद्यवच्छिन्नमज्ञानेप्रकाशतेतदेवाहंतमितिप्रकाशमाने
प्यज्ञानेभुज्यते।अज्ञानेचयथासास्यंशंविहायचैतन्यमावृणोतिएवमानेदमपि
तत्तत्सुखरूपवृत्तिकंस्वीकृतंविहायैवावृणोति।सएववैषयिकस्यानंदस्या
नंदावरणमिभवःसचावरणमिभवःप्रत्यूषसमयेबाह्यावरणमिभववत्कर
णविशेषप्रयुक्तवृत्तिविशेषणात्तवरतमभावेनभवति।अतःस्वरूपानंदविष ॥३९॥

यानंदयोर्विषयानंदानांचपरस्परभेदसिद्धिरितिवदंति।सर्वथासाक्षिचैतन्यस्या
नावृतत्वादावरणाभिभवार्थंवृत्तिमनपेक्ष्यैवतेनाहंकारादिप्रकाशनमितितुल्य
मेवानन्वेवंकथमहंकारादीनामनुसंधानं।ज्ञानेसूक्ष्मावस्थारूपस्यसंस्कारस्यता
नेसत्ययोगेननित्येनसाक्षिणातदाधानाऽसंभवात्।अत्रकेचिदाहुः।स्वसंसृष्टेन
साक्षिणासदाभास्यमानाहंकारस्तत्रघटादिविषयवृत्त्याकारपरिणतस्वावच्छि
न्नेनापिसाक्षिणाभास्यतइतितस्यानित्यत्वात्संभवतिसंस्काराधानंघटादौविष
यवृत्तौ।नहिस्वस्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणोवस्त्वगोचरसंस्काराधानमितिनिय
मोस्ति।तथासतिवृत्तिगोचरसंस्कारासंभवेनवृत्तेरस्मरणप्रसंगात्।अनवस्था
पत्त्यावृत्तिगोचरवृत्त्यंतरस्यानुव्यवसायनिरासेननिरस्तत्वात्।किंतुयावृत्त्यवच्छिन्न
चैतन्ययत्प्रकारातेतावृत्तीत्यतत्प्रकारसंस्काराधानमित्येवनियमः।एवंचज्ञानसुखा
दयोंतःकरणवृत्तयस्तत्रायंपिंडाद्युच्चरंतोविस्फुलिंगाःस्वावच्छिन्नवह्निनेवस्वस्मां

वच्छिन्नेनानित्येनसाक्षिणाभास्यंतइतियुक्तंतेष्वपिसंस्काराधानं।यस्यघटेका
काकारधीस्तावद्घटमेवावभासयेत्।घटस्पर्शेततोब्रह्मचैतन्येनावभास्यतइति
कूटस्थदीपोक्तोविषयविशेषणस्यज्ञानस्यविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावभास्य
त्वेपक्षःयश्चतत्वंपदीपिकोक्तोज्ञानेच्छादीनामनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यरूपनित्यसा
क्षिभास्यत्वपक्षस्तयोरपिचैतन्यस्यस्वसंसृष्टापरोक्षरूपत्वाद्वृत्तिसंसर्गेविशेष्यं वाच्य
इतितत्संसृष्टनित्यरूपसाक्षावान्नतेषुसंस्काराधानेकाचिदनुपपत्तिरितिअन्ये
सुषुप्तावविद्यानुसंधानसिद्ध्यैकल्पितामविद्यावृत्तिमहमाकारामंगीकृत्याह
मर्थसंस्कारमुपपादयंति।नचास्मिन्पक्षेएतावंतंकालमिदमहंपश्यन्नेवासमि
त्यन्यज्ञानधाराकालीनाहमर्थानुसंधानानुपपत्तिःअवच्छेदभेदेनसुखदुःखयोग
पद्यवदितिह्ययोगपद्यस्याप्यविरोधेनान्यज्ञानधाराकालेप्यहमाकाराविद्यावृ
त्तिसंतानसंभवादिति।अपरेत्वहमाकारावृत्तिरंतःकरणवृत्तिरेवकिंतूपासनादि

राम
॥४०॥

वृत्तिवन्नज्ञानंकृतंतत्कारणजन्यत्वात्।नहितत्रचक्षुरादिप्रत्यक्षकारणंसंभ
वतिनवालिंगादिकंलिंगादिप्रतिसंधानशून्यस्याप्यहंकारानुसंधानदर्शना
।नापिमनःकरणंतत्सोपादानभूतस्यक्वचिदपिकरणत्वाक्लृप्तेःतत्रेहम
र्थप्रत्यभिज्ञापिज्ञानंनस्यादितिचेत्।नतस्याअहमंशेज्ञानत्वाभावेपितत्रां
शेस्मृतिकरणत्वेनकृप्तसंस्कारजन्यतयाज्ञानत्वात्।अंशभेदेनज्ञानपरो
क्षत्वापरोक्षत्ववत्प्रमात्वाप्रमात्ववच्चज्ञानत्वयोरपिअविरोधादित्याहुः॥इतरे
त्वहमाकारापिवृत्तिर्ज्ञानमेवमामहंजानामीत्यनुभवात्।नचकरणासंभवःअ
नुभवानुसारेसामनसएवांतरिंद्रियस्यकरणत्वस्यापिकल्पनादित्याहुः॥एव
मतिवाह्यविषयापरोक्षवृत्तीनामेवावरणाभिभावकत्वनियमःपर्यवस्यन्।न
चुनानापमपिनियमःशुक्तिरजतस्यतेइदमाकारवृत्तेरज्ञानाभिभावकत्वा

त्र्यंश्यघोपादानाभावेनरजतोत्पत्त्ययोगादितिचेत्। अत्राहुः इदमाकारवृत्त्येद
मंशज्ञाननिवृत्तावपिशुक्तित्वादिविशेषांशज्ञाननिवृत्तेस्तदेवरजतोपादा
नंशुक्तित्वाद्यज्ञानेरजताध्यासस्यतन्नीनेतदभावस्यानुभूयमानत्वात्। अध्यासभा
ष्यटीकाविवरणेऽनुभूयमानान्वयव्यतिरेकस्यैवाज्ञानस्यरजताद्यध्यासोपादान
लोकैः। अतएवशुक्त्यंशाधिष्ठानेइदमंशाधारःसविज्ञासाज्ञानविषयोधिष्ठा
नमतद्रूपोपितद्रूपेणारोप्यबुद्धौस्फुरन्नाधारइतिसंक्षेपशारीरकेविवेचनादि
ति। अपरेत्विदंरजतमितिइदमंशाभिन्नत्वेनप्रतीयमानस्यरजतस्यइदमंशज्ञा
नेवोपादानं। तस्यचेदमाकारवृत्त्यावरणशक्तिमात्रनिवृत्तावपिविक्षेपशक्त्यास
हृतदनुवृत्तेर्नोपादानत्वासंभवःजलप्रतिबिंबितवृक्षाधोग्रत्वाध्यासेजीवन्मुक्तानु
वृत्तप्रपंचाध्यासेचसर्वात्मनाधिष्ठानसाक्षात्कारानंतरभाविन्यावरणनिवृत्तावपि
विक्षेपशक्तिसहिताज्ञानमात्रस्योपादानत्वसंप्रतिपत्तेरित्याहुः। कवितार्किकचक्र

॥४१॥

रा म

वर्त्तिन्हिसिंहभदोपाध्यापास्त्विदंरजतमितिभ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेणरजतोत्पत्तेः प्रा
गिदमाकारावृत्तिरेवनास्तीतितस्याअज्ञाननिवर्त्तकत्वसदसद्भावविचारंनिरासं
बनमन्यते। तथाहिनतावद्भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेणेदमकारावृत्तिरनुभवसिद्धाज्ञा
ज्ञानहित्वाननुभवात्। नाःप्यधिष्ठानसामान्यज्ञानमध्यासकारणमितिकार्यक
ल्प्या। तस्यतत्कारणत्वेमानाभावात्। नचाधिष्ठानसंप्रयोगाभावेरजताद्युत्पत्ति
स्तत्रमानं। ततोदृष्टेंद्रियसंप्रयोगस्यैवाध्यासकारणत्वप्राप्तेः। नचसंप्रयोगोनसर्व
भ्रमव्यापीअधिष्ठानस्फुरणंतुस्वतःत्रकाशमानेप्रत्यगात्मन्यहंकाराद्यध्यासम
पिव्याप्नोतीतिवाच्यं। तस्यापिघटाद्यध्यासाव्यापित्वात्। घटादिप्रत्यक्षात्प्राक्तदधि
ष्ठानस्फूर्त्तेरूपत्रह्ममात्रगोचरत्वासुषुप्त्यसंभवात्। स्वरूपप्रकाशस्यचावृत्त
त्वात्। आवृतानावृतसाधारणेनाधिष्ठानप्रकाशमात्रस्याध्यासकारणत्वेशुक्ती

दमंशसंसर्गयोगात्प्रागपितदवच्छिन्नचैतन्यरूपप्रकाशस्याहृतस्पसङ्गविनतदाप्य
ध्यासापत्तेः।नचाध्यासस्सामान्येधिष्ठानप्रकाशस्सामान्यहेतुःप्रतिभाकाध्यासे
मिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशइतिनातिप्रसंगःसामान्येसामोन्यस्यविसेषेविषस्य
हेतुत्वोवित्यादितिवाच्यंएवमपिप्रातिभासिकशंखपीतिमकूपजलनेत्याध्या
सव्यापनात्।रूपानुपहितचक्षुषप्रत्ययायोगेनतदानीशंखादिगतशौक्ल्यायसं
भावेनचाध्यासात्प्राक्शंखादिरूपाधिष्ठानगोचरत्वसंभवात्।नचप्रातिभा
सिकेधपिरजताध्यासमात्रेनिरूक्तोविशेषहेतुरस्तिमितिवाच्यंतथासतिसप्र
योगात्प्राक्प्रतीतराख्याद्यध्यासाप्रसंगायतदध्यासेसंप्रयोगःकारणमित्यवश्यवक्त
व्यतपातस्यैवसामान्यतःप्रतिभासिकाध्यासमात्रेलाघवात्कारणत्वसिद्धौतत राम
एवरजताध्यासकादाचित्कत्वस्यापिनिर्वाहादधिष्ठानप्रकाशस्यसामान्यतो ॥४२॥
विशेषतोवाध्यासकारणत्वस्यासिद्धेःननुसादृश्यनिश्चयेऽध्यासांतरंकार

णत्वेपितत्सापेक्षोरजताद्यध्यासेरजतादिसादृश्यभूतरूपविशेषादिविशिष्ट
धर्मिज्ञानरूपमधिष्ठानसामान्यज्ञानेकारणमवश्यंवाच्यंदुष्टेंद्रियसंप्रयोग
मात्रस्यकारणत्वेशुक्तिवदिंगालेपिरजताध्यासप्रसंगाद्।नचसादृश्यम
पिविषयदोषत्वेनकारणमितिवाच्यंविसदृसेपिसादृश्यभ्रमेसत्यध्यास
सङ्गावात्।जलधिसलिलस्नेहरेनीलशिलाद्याशेषदर्शनात्।नचतद्धे
तोरेवेतिन्यायात्सादृश्यज्ञानसामग्र्येवाध्यासकारणमस्त्विनियुक्तंज्ञानसम
ग्र्यासमर्थकारणत्वस्यक्वचिदप्यदृष्टेःततःसादृश्यज्ञानत्वस्यलघुत्वाच्चनचस्वतस्तु
भ्रमेपिशुभ्रकजघोतमृंगारगतंस्वच्छेजलएवनेत्याध्यासःननुमुक्ताफलइतिव्यवस्था
वद्वस्तुस्वभावादेवशुक्तौरजताध्यासोनेगालादावितिव्यवस्यानतुसादृश्यज्ञानापेक्ष
णादितिवाच्यंस्वतःपटखंडेपुंडरीकमुकुलत्वानध्यासेतत्रैवकर्त्रनादिघटि
ततदाकारेतदध्यासदर्शनेनतदध्यासस्यवस्तुस्वभावमननुरूप्यसादृश्यज्ञान

भावाभावानुविधायित्वनिश्चयात्। अन्यथान्यदापितत्रतदध्यासप्रसंगात्। उच्य
ते। सादृश्यज्ञानस्याध्यासकारणत्ववादे विशेषदर्शनप्रतिबंध्येषुरजताद्यध्या
सेष्वतत्स्वकारणत्वंवाच्यं। नतुतदप्रतिबंध्येषपीतशंखाद्यध्यासेषु असंभवा
त्। विशेषदर्शनप्रतिबंध्येषुचप्रतिबंधकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वनियमे
नविशेषदर्शनसामग्र्यवश्यंप्रतिबंधिकावाच्येतितत्तएवसर्वव्यवस्थोपपत्तेः
किंसादृश्यज्ञानस्यकारणत्वकल्पनया। तथाहि दूरंगात्वादोचक्षुःसंप्रयुक्तेतदी
पनेत्यादिरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्वान्नरजताध्यासःशुक्त्यादावपितीव्र
भागादिव्यापिचक्षुःसंप्रयोगेतत्सत्वान्नतदध्यासःसदृशभागमात्रसंप्रयोगेतद
भावादध्यासःतदापिशुक्तित्वरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्वादनध्यासप्रसंग
इतिचेत्। नअध्याससमयेशुक्तित्वदर्शनाभावेनतत्पूर्वंतत्सामग्र्यभावस्यत्वयापि रान
वाच्यत्वात्। ममसादृश्यज्ञानरूपाध्यासकारणदोषेणाप्रतिबंधात्तदाशुक्तित्वदर्शन ॥४३॥

सामग्र्यभावाभ्युपगमस्तवतथाभ्युपगमेतुद्यदकुटीप्रभातदृष्टांतेइतिचेत्। नासमीपोप
सर्पणानंतरंरजतसादृश्यरूपेचाकचिक्येदृश्यमानएवशुक्तित्वोपलंभेनतस्यत
त्सामग्रीप्रतिबंधकत्वासिद्धेर्दूरत्वादिदोषेणाप्रतिबंधद्व्यंजकनीलत्वादि
ग्राहकासमवधानाद्वातत्सामग्र्यभावस्यवक्तुंशक्यत्वात्। एवंजलधिजलेनियत
नीलेरूपाध्यासप्रयोजकदोषेणादूरेव्यंजकतरंगादियाहकासमवधानेनच
शीतस्पर्शजलसंशित्वादिविशेषदर्शनसामग्र्यभावाच्छिलातलत्वाद्यध्यासःविस्तृते
पटेपरिणाहरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्वान्नपुंडरीकमुकुलत्वाध्यासःकर्त
नादिघटिततदाकारेतदभावान्नदध्यासइति॥ननुवंकरस्थेलोहराकलेतदी
पनीलरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावाद्रजताध्यासःकिंनभवेत्सादृश्यज्ञानान
पेक्षणादितिचेत्। भवत्येवकिंतुतात्रादिव्यावर्त्तकविशेषदर्शनसामग्र्याःसत्वा
द्वान्नदध्यासेनापिभाव्यमितिक्वचिदनेकाध्यासेसंशयगोचरोभवतिक्वचित्तुरज

तप्रायेकोशग्रहादौरजताध्यासःस्वभवतिक्वचित्सत्यपिसादृश्यज्ञानेशुक्तिकादौ
कदाचित्करणादोषाद्यभावेनंध्यासानुदयवदध्यासानुदयेपिनहानिःतस्मान्न
कार्यकल्पेदमाकारवृत्तिर्नाप्यप्रतिबध्यदमर्थसंप्रयोगकारणकल्पा।।ततोभवं
त्याएवंदृष्टेर्दुष्टेंद्रियसंप्रयोगासुमितविद्यापरिणामस्वसमानकालरजतविषय
त्वस्याप्यस्मासिरूच्यमानत्वात्तत्रचज्ञानसमानकालोत्पत्तिकेप्रतिभासमात्रवि
परिवर्त्तिनिरजतेतत्प्राचीनंसंप्रयोगाभावेप्पितत्तदाश्रयेदमर्थसंप्रयोगादेव
तस्यापिचक्षुर्योग्यत्वोपपत्तेश्चक्षुषारजतंपरयामीतिप्रतिभासिकरजतस्यसंप्र
योगाभावेप्पिचाक्षुषत्वानुभवात्तत्रचक्षुसंप्रयोगाभावादेवबाधकान्नतच्चाक्षुषंना
पिदुष्टेंद्रियसंप्रयोगजन्यमिदंवृत्तिसमकालंज्ञानकारणस्येंद्रियसंप्रयोगस्या
र्थकारणत्वाच्छुक्तेःकिंत्विदंवृत्त्यनेतरभावितज्ञन्यंतदभिव्यक्तेःसाक्षिण्यध्यासात्त राम
ज्ञास्यंचाक्षुषत्वानुभवस्वभासकचैतन्याभिव्यंजकेदंवृत्तिजनेकत्वेनपरंपरया ॥४४॥

चक्षुरपेक्षामात्रेणेतिवाच्यं।तथासतिपीतशंखभ्रमेचक्षुरनपेक्षाप्रसंगात्।नहि
तत्रशंखग्रहणेचक्षुरपेक्षास्तिविनाकेवलशंखस्यचक्षुर्योग्यत्वाभोगात्।नापि
पीतिमग्रहणेआरोप्येंद्रियकत्वानभ्युपगमात्।नचपीतिमास्वरूपतोनाध्यस्य
तेकिंतुनयनगतपित्तपीतिमोनुभूयमानस्पशंखसंसर्गमात्रमध्यस्यतइतिपीति
मानुभावार्थमेवचक्षुरपेक्षेतिवाच्यं।।तथासतिशंखतत्संसर्गयोरप्रत्यक्षत्वप्रसं
गात्।नयनप्रदेशगतपित्तपीतिमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यसंसर्गेणतयोस्तद्ग्रा
ह्यत्वाभावात्।पीतिमसंसृष्टशंखगोचरैकवृत्त्यनभ्युपगमाच्चान्यनयनप्रदेश
स्थस्यपित्तपीतिमोदोषाद्यंशेसंसर्गाध्यासोनोपेयतेकिंतुनयनरश्मिनिःस
हतिर्गतस्यविषयव्यापिनस्तत्संसर्गाध्यासःकुसुंभानुरिक्तइवकौसुंभ
इतिसंभवतितदाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिसंसर्गइतिवाच्यं।तथासतिसुवर्णजि
ह्मश्चपित्तोपहतनयनेनवीक्ष्यमाणेशंखेतदितरेषांपीतिमधीप्रसंगात्तस्य

सपीतिमासमीयेगृहीतएवदूरेग्रहीतुंशक्यःविहायस्युपर्युत्पतन्विहंगमइवइत
रेषांचसमीपेनग्रहणमितिवाच्यं।इतरेषामपित्वक्चक्षुर्न्निकटन्यस्तचक्षुषांपी
तिमीप्सत्वेनतद्ग्रहेणास्पदुर्ग्रहत्वात्।एवमप्यतिघवलसिकतामयतप्तत्रपह
दछनदीजलजैत्याध्यासेरक्तवस्त्रेषुनिशिचंद्रिकायांनैत्याध्यासेचानुभूयमा
नाशेयस्यवक्तुमशक्यत्वेनतत्रनैत्यसंसृष्टाधिष्ठानगोचरश्चासुषत्वेनभ्यु
पगमेनचक्षुरनुपयोगास्पदुःपरिहरत्वाच्च।अनास्वादितनिक्तरसस्यवास्य
मधुरेतिक्तताभासोजन्मांतरानुभवसंस्कारहेतुकइतिप्रतिपादयतापेचयादि
कायंथेनस्वरूपतोध्यस्यमानस्यैवतिक्तरसस्यैंद्रियकत्वस्फुटिकरणाच्च।अ
न्यथातत्रस्वनव्यापारापेक्षानुपपत्तेः।तस्मादुदाहरनैत्याध्यासस्यैवाधिष्ठा
नसंप्रयोगादेवतत्रैत्यरसाध्यासइति ॥४५॥

तस्यचासुषत्वमभ्युपगंतव्यंरूपंविनाकेवलाधिष्ठानविषयत्वासंभवात्।
अधिष्ठानगोचरत्वंचविषचैतन्याभिव्यक्तस्वभावेनजलतदध्यस्तनैत्या
दीनांतद्धास्पत्वायोगात्।तिक्तरसाध्यासस्यैत्वधिष्ठानाध्यासपोरेंद्रियया
ह्यत्वाभावात्त्वगिंद्रियजन्याधिष्ठानगोचरत्वंदूरस्थचैतन्याभिव्यक्तौ।पित्ता
पहतरसनसंप्रयोगादेवतत्रतिक्तरसाध्यासस्तन्मात्रविषयरसानवृत्तिश्चा
समकालमुदेतीतितिक्तरसस्पर्शासनेत्वमभ्युपंगतव्यं।त्वगिंद्रियजन्याधिष्ठानगो
चरत्वंचाभिव्यक्तचैतन्यभास्यैतिक्तरसेपरंपरापिरसनोपयोगाभावेनतत्र
कथमपित्रकारांतरेणरसनत्वानुभवसमर्थनासंभवात्।तथैवरजतस्यापि
चासुषत्वोपपत्तेःपर्यंमीत्यनुभवोनबाधनीयश्चनचासंप्रयुक्तस्यरजतस्यचा
क्षुषत्वप्रत्यक्षमात्रेविषयेंद्रियसंनिकर्षःकारणंद्रव्यप्रत्यक्षेतत्संयोगःकारणं

BHAU DAJI INSTITUTE OF INDOLOGY

रजतप्रत्यक्षे रजतसंयोगः कारणमितिगृहीतानेक कार्यकारणनियमभंगः स्यादितिवाच्यं सन्निकर्षत्वस्यसंयोगाद्यनुगतस्यैकस्याभावेनाद्यनियमासिद्धेः। द्वितीयनियमस्यनैपायिकरीत्यातमसीवसंयोगायोग्येक्वचिदद्रव्यपि द्रव्यत्वाध्याससंभवाद्व्यवहारदृष्ट्यायद्रव्यत्वाधिकरणंतद्विषयत्वेनप्रतिभासिकरजतेद्रव्यत्वस्याधिष्ठानगतस्यैवेदंत्वदध्यासात्प्रतीत्यभ्युपगमेन च द्वितीयनियमाविरोधात्। द्वितीयनियमरूपसामान्यकार्यकारणभावातिरेकेणविशिष्यापिकार्यकारणभावकल्पनापागौरवपराहतत्वेनतृतीयनियमासिद्धेः। यत्सामान्येयत्सामान्यंहेतुस्तद्विशेषेतद्विशेषोहेतुरितिन्यायस्यापियत्रबीजांकुरादौसामान्यकार्यकारणभावाभ्युपगमेबीजातेशदंकुरांतरोत्पत्यादिप्रसंगः। द्विषयत्वेनततोऽनागतस्यनायमानविशेषकार्यकारणभावासिद्धेः। नचाऽत्रापिद्रव्यप्रत्यक्षेसंयोगः कारणमितिसामान्यनियममात्रोयंगमेऽ ॥४६॥

न्यसंयोगाद्द्रव्यप्रत्यक्षापत्तिरितिप्रसंगोऽस्तीतिवाच्यं तद्द्रव्यप्रत्यक्षेनद्रव्यसंयोगः कारणमितिनियमाभ्युपगमात्। अन्यथातृतीयनीयमेप्यतिप्रसंगस्यदुर्वारत्वात्ततस्मान्नास्तिकश्चिन्नियमभंगः। किंचात्रक्वचिन्नियमभंगेपिनदोषः। इदंजलंपरयामिनाजलंपश्यामीत्यादेरन्यथासिद्धस्यानुभवस्यसत्वात् प्रथमगृहीतानामपित्रत्यक्षमात्रेविषयसन्निकर्षः कारणमित्यादिनियमानांव्यावहारिकविषयेसंकोचकल्पनमंतरेणोपपादनासंभवात्। नचैवंसतिप्रमायांसन्निकर्षः कारणानभ्रमइतिसंकोचकल्पनासंभवादसंनिकृष्टस्यैवदशांतरस्थस्यैवरजतस्यैहारोपापत्तिरित्यन्यथाख्यातिपादप्रसारिकाऽभिव्यक्तचैतन्यावगुंठनरूपस्यदेशांतरस्थरजतस्यापरोक्ष्यानुपपत्तेःस्मृतिबाधानुपपत्यादिभिर्भ्रमविषयस्यानिर्वचनीयत्वसिद्धश्च। नचाधिष्ठानसं

प्रयोगमात्रात्प्रातिभासिकस्येंद्रियकत्वोपगमेशुक्तिरजताध्याससमयेतत्रैवे
कालांतरेध्यस्तनीयस्परंगस्यापिचाक्षुषत्वंकुतोनस्यादितिवाच्यं।रजताध्यास
समयरंगरजतसाधारणाचाक्चिक्यादर्शनाविशेषेपियतोरागादिरूपपुरु
षदोषाभावादितस्तदानरंगाध्यासस्तएवमयातद्विषयवृत्त्यनुदयस्याप्यु
पगमात्तस्मादिदमंशस्यमिथ्यारजतगोचरएकैववृत्तिरिंद्रियजन्यानततः
प्रागिदमाकारवृत्तिरितिनात्रैवेयमज्ञाननिवर्तकत्वसदसद्भावचिंताकार्येति।अन्येत्वधिष्ठानज्ञानमध्यासकारणमितीदमाकारांवृत्तिमुपेत्यतदभि
व्यक्तेनैवसाक्षिणातद्ध्यस्तरजतस्यावभासंमन्यातद्भासकसाक्ष्यभिव्यंजिक
पातयैवेदंवृत्यारजतविषयसंस्काधानोपपत्तेश्चरजताकारवृत्तिर्व्यर्थेतिमन्यंते।
ज्ञानदयपक्षेइदमित्येकावृत्तिरध्यासकारणमृताइदंरजतमितिद्वितीयावृत्ति रामा
रध्यस्तरजतविषया।नत्विदमंशविनाध्यस्तमात्रगोचरा।इदंजानामीतितस्यादे ॥४७॥

र्थतात्पर्यात्रजतविषयत्वानुभवादितिकेचित्।अन्येतुपथेदमंशावच्छिन्न
चैतन्यस्याविद्यारजताकारेणविवर्त्ततेएवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानाक्षि
चैतन्यरूपाःविद्यारजतज्ञानाभासाकारेणविवर्त्ततेनत्विदमशवृत्तिवदन
ध्यस्तंरजतज्ञानमस्तितद्यावरजतस्याधिष्ठानगतेदंत्वसंसर्गभानवत्तज्ज्ञान
स्यप्यधिष्ठानगतेदंविषयत्वसंसर्गभानोपपत्तेर्नतुस्यापीदंविषयत्वमभ्युप
गंतव्यं।।नचरजतत्ववदध्यस्तस्यरजतेदंत्वसंसर्गस्यरजतज्ञानगोचरत्वात
व्यतियोगिनइदंत्वस्यापितद्विषयत्वंवक्तव्यमितिवाच्यं।स्वतादात्म्याश्रयस्येदं
त्वविषयत्वादेवतस्यतत्संसर्गविषयत्वेतिप्रसंगाभावान्नचाधिष्ठानाध्यासपारंपर्य
स्मिन्नज्ञानेप्रकाशनियमस्यसंभवनाभाष्यविवरणेप्रतिपादनादेववृत्तिविषय
त्वंवक्तव्यमितियाच्यं।वृत्तिनेदंपीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्तेएकस्मिन्नसाक्षिणित
योःप्रकाशोपगमादित्यादुः।ननुसर्वपदार्थानांसाक्षिप्रसादादेवनुवृत्तिप्रसंगात्।

तस्मात्प्रत्यक्षगाद्येमिव्यक्तापरोक्षैकरसचैतन्यावगुंठनात्स्पष्टताजिज्ञासानिवर्त्त
नक्षमाशङ्कादिगोप्यतदभावादस्पष्टतेतिव्यवस्थाऽभ्युपगंतव्याऽन्यतरथासाक्षिवेद्य
स्यसुखादेःस्पष्टताशङ्कवृत्तिवेद्यस्यापिब्रह्मणोमननादेःप्रागज्ञानानिवृत्तावस्प
ष्टतातदनंतरंतन्निवृत्तौस्पष्टतेतिवृत्तिनिर्गममुपपादयतिनन्वेतावताविषयावरकाज्ञान
निवृत्त्यर्थंवृत्तिनिर्गमउक्तः।तदयुक्तंविषयावच्छिन्नचैतन्यगतस्यतदावरकाज्ञानस्यानिर्गतवृत्यानिवृत्युपगमेप्यनतिप्रसंगात्।नच
तयासतिदेवदत्तीयघटज्ञानेनपरदत्तीयघटाज्ञानस्यापिनिवृत्तिप्रसंगःसमा
नविषयत्वस्यसत्वात्।अत्रमर्थविषयचैतन्यनिष्ठयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयते
नतयोर्विरोधेसमानाश्रयत्वस्यातंत्रत्वादितिवाच्यंसमानाश्रयविषयत्वंज्ञा
नाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमंगीकृत्यवृत्तिनिर्गमाभ्युपगमेपिदेवदत्तीयघटवृत्तेये
र्यज्ञदत्तीयघटाज्ञानस्यचघटावच्छिन्नचैतन्येकाश्रयत्वप्रयुक्तातिप्रसंगतादव

रान
॥४८॥

स्थेनपरदत्तीयंपुरुषंप्रतियद्विषयावरकंतत्परदत्तीयघटविषयकज्ञाननिवर्त्यमिति
दृष्टयेवविरोधप्रयोजकस्यवक्तव्यतयासमानाश्रयत्वस्यानपेक्षणान्नाश्र
याद्वृत्तिनिर्गमानुपगमेज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमेवदुर्निरूपंयद
ज्ञानंयंपुरुषंप्रतीत्याद्युक्तमितिचेत्।नपरोक्षज्ञानेनापिविषयगताज्ञाननिवृत्ति
प्रसंगात्।अपरोक्षत्वमपिनिवर्त्तकज्ञानविशेषणमितिचेत्किंतदपरोक्षत्वंनता
वज्जातिःदंड्यमासादितिसंस्कारोपनीतदंडविशिष्टपुरुषविषयस्यचाक्षुषज्ञा
नस्यदंडांशेपितत्सत्वेतत्रापिविषयगताज्ञाननिवृत्त्यापातात्।दंडंसाक्षात्करोमी
तितदंशेप्यापरोक्ष्यानुभावापत्तेश्च।अननुभवेपिसंस्कारंसंनिकर्षयरेकल्प्येदि
यसन्निकर्षजन्यतयातत्रकल्पनिकापरोक्ष्योपगमेऽनुमित्यादावपिलिंगज्ञानादि
कंपरिकल्प्यतदंगीकारापत्तेःदंडांशेप्यापरोक्ष्यासत्वेतुतस्यजातित्वायोगात्जातेर्व्य
क्तवृत्तित्वनियमात्।तदनियमेप्यनुवृत्तिप्रसंगात्।तस्मात्प्रत्यक्षगाद्येमिव्यक्तापर

रोक्षैकरसचैतन्यावगुंटनात्स्पष्टताजिज्ञासानिवृत्तिनक्षमाशब्दादिगम्यतदभा
वादस्पष्टेतिव्यवस्थाऽभ्युपगंतव्याऽतएवसाक्षित्वेघस्यसुखादेःस्पष्टताश्रद्
धत्तिवेद्यस्यापिब्रह्मणोमननादेः प्रागज्ञानानिवृत्तावस्पष्टतातनंतरंतन्निवृत्तौ
स्पष्टतोत्तिवृत्तिनिर्गमम्युपपादयंति।नचेतादृताविषयावरकाज्ञाननिवृत्य
र्थंवृत्तिनिर्गमइत्युक्तंतदयुक्तं विषयावच्छिन्नचैतन्यगतस्यतदावरकाज्ञान
स्यानिगतवृत्त्यानिवृत्त्युपगमेप्यनतिप्रसंगात्।नचतथासतिदेवदत्तापद्यट
ज्ञानेनयज्ञदत्तीयघटज्ञानस्यापिनिवृत्तिप्रसंगःसमानविषयत्वस्यसत्वात्
अहमर्थविषयचैतन्यनिष्ठयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयत्वेनतयोर्विरोधेस
मानाश्रयत्वस्यातंत्रत्वादितिवाच्यं।समानाश्रयविषयत्वंज्ञानाज्ञानयोर्विरोध
प्रयोजकमंगीकृत्यवृत्तिनिर्गमाभ्युपगमेपिदेवदत्तायघटवृत्तेर्यज्ञदत्तायघ राम
ज्ञानस्यचघटावच्छिन्नचैतन्यैकाश्रयत्वप्राप्तिप्रसंगतादवस्थ्यंनयदज्ञानं ॥४९॥

यंपुरुषंप्रतियद्विषयावरकंतत्तदीयतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यमितिष्ठयोव
विरोधप्रयोजकस्यवक्तव्यतयासमानाश्रयत्वस्यानपेक्षणान्नाश्रयभे
दवृत्तिनिर्गमानुपगमेज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमेवदुर्निरूपं।यदज्ञा
नंयंपुरुषंप्रतीत्याद्युक्तमितिचेत्।नपरोक्षज्ञानेनामिविषयगताज्ञाननि
वृत्तिप्रसंगात्।अपरोक्षत्वमपिनिवर्त्यकज्ञानविशेषणमितिचेत्किंतद
परोक्षत्वंनतावज्ज्ञातिःदंड्यपमासादितिसंस्कारोपनीतदंडेविशिष्टपुरुष
विषयस्यचाक्षुषज्ञानस्यदंडांशेपितत्सत्वेतन्नापिविषयगताज्ञाननिवृत्या
पातात्।दंडंसाक्षात्करोमीतितदंशेप्यपरोक्षानुभवापत्तेश्चनानुभवेपि
संस्कारंसंनिकर्षंपरिकल्प्येंद्रियसन्निकर्षजन्यतयातन्नकाल्पनिकापरोक्षो
पगमेऽनुमित्यादावपिलिंगज्ञानादिकंपरिकल्प्यतदंगीकारापत्तेर्दंडांशे
अपरोक्षत्वासंभवेनुतस्यज्ञातित्वायोगात्।ज्ञातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमात्।तदनियमे

प्यवच्छेदकोपाधिभेदानिरूपणेनतस्याव्याप्यवृत्तिजातित्वायोगाच्च। नाप्यु
पाधिस्तदनिर्वचनात्। इंद्रियजन्यत्वमितिचेत्। नासिद्धत्वस्याव्यापनात्।
अनुमितिशाब्दज्ञानोपनीतरूपत्वादिविशिष्टघटप्रत्यक्षविशेषणांशातिव्या
पनाच्चाकारणांतरभावेनतदंशेपरोक्षेपुपनयसहकारिसामर्थ्यादिंद्रिय
स्यैवजननकल्पनादनुगतजन्यतावच्छेदकायहणानेकेंद्रियजन्यत्वस्यदु
र्ग्रहत्वाच्च। तद्धेतुस्यैवप्रतीतस्यापरोक्ष्यरूपत्वापपत्तौप्रत्यक्षाद्भेदव्यवायप्य
स्येंद्रियजन्यत्वस्यतद्योग्यापरोक्ष्यरूपत्वकल्पनायोगात्। एतेनसन्निकर्षज
न्यत्वमापरोक्ष्यमुपनयसहकृतेंद्रियजन्यपरोक्षांशेचनसन्निकर्षजन्यत्व
मनुमितावप्युपनीतमानसत्वेनप्रमाणांतरसाधारण्योपनयस्यासन्नि
कर्षत्वादित्यपिशंकानिरस्तासंयोगादिसन्निकर्षाणामननुगमेनाननुगमा
च्च। पत्नवाभिमतमापरोक्ष्यंतदेवमप्यस्तिचेत्। नातस्यशाब्दापरोक्षज्ञा

रूपणाघस्तावेप्रतिपादनीयस्तत्रेवदर्शनीययुक्त्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्य
त्वेनतन्निवृत्तिप्रयोजकविशेषणाभावायोगात्। तस्मात्तत्त्वमसीतिशोकमात्मविदि
तिश्रुतस्यब्रह्मज्ञानस्यसूत्राज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादानब्रह्मसंसर्गनियतस्य
सूत्राज्ञाननिवर्तकत्वादैंद्रियकत्वंतस्यतद्विंद्रियसंनिकर्षसामर्थ्यात्तत्त
द्विषयावच्छिन्नचैतन्यसंसर्गएवोत्पद्यंतइतिनियममभ्युपेत्याज्ञानाश्रयचै
तन्यसंसर्गनियतत्वंनिवर्तकज्ञानविशेषणावाच्यंतथाचयदज्ञातंयंपुरु
षंप्रतिपद्विषयावरकंतत्तद्दीयतद्विषयतदज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियता
त्मलाभज्ञाननिवर्त्यमितिज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकंनिरूपितंभवतिनचैव
सतिनाडीहृयस्वरूपगोचरशाब्दज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगःतस्यकदा
चिदर्थवशात्संपन्ननाडीहृद्यानन्यतरवस्तुसंसर्गसंभवेपिविषयसंसर्गविना
पिशाब्दज्ञानसंभवेनतत्संसर्गनियतात्मलाभत्वात्। तस्माज्ज्ञानाज्ञानविरोध

निर्वाहायेतिनिर्गमोवक्तव्यइति।अन्येतुविषयगताज्ञानस्यसाधकतमत्वसमाना धिकरणाज्ञाननिवर्त्तकत्वसिद्धेरितिनिर्गमःफलतीत्याहुः।अपरेतुबाध्यप्रकाशस्यब्राह्यतमानिवर्त्तकत्वंसामानाधिकरण्येसत्यवृष्टमितिदृष्टानुरोधादितिनिर्गमःसिध्यकेचित्त्वावरणाभिभवार्थइतिनिर्गमानपेक्षायामपिचिदुपरागार्थंप्रमात्रैतन्यस्यविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थंवातदपेक्षत्वाहुः।अथकिंप्रमाणकोयंजीवब्रह्मणोरभेदःयोरत्याभिव्यज्येतावेदांतप्रमाणकइतिघटाद्योषःसर्वेपिवेदांताउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादितात्पर्यादिलिंगैर्विमृश्यमानाःप्रत्यगभिन्नेब्रह्मण्येतात्पर्येसमन्वयंतिायथाचापमर्थस्यायाणस्त्रिएवसमन्वयाध्यायेप्रपंचितंविस्तरभयान्नेहप्रदर्श्यते॥इतिशास्त्रसिद्धांतलेशसंग्रहेप्रथमःपरिछेदःसमाप्तः॥अथकथमद्वितायेब्रह्मणिवेदांतानांसमन्वयःप्रत्यक्षादिविरोधादितिचेन्न।आरंभणाधिकरणोदाहृतश्रुतिषु ॥५१॥ राम

क्तिभिःप्रपंचस्यमिथ्यात्वंप्रत्यायपितुशक्यतेघटःसन्नित्यादिघटादिसत्तयाहिप्रत्यक्षादिविरोधात्।अत्राकुस्तत्सृष्टिकारादयःनप्रत्यक्षेघटादितत्सत्वंवाएहतिकिंत्वधिष्ठानत्वेनघटाद्यनुगतंसन्मात्रांतथाचप्रत्यक्षमपिसद्रूपब्रह्मादेतासिद्ध्यनुकूलमेवेत्यासतिसत्सदियप्रत्यक्षस्यान्नतुघटःसन्नित्यादिप्रत्यक्षंइंद्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायीतिचेन्नयथाभ्रमेधिदमंशस्याधिष्ठानस्यप्रत्यक्षेणग्रहणमिंद्रियान्वयव्यतिरेकयोस्तत्रैवोपक्षयः।रजतांशस्यारोपितस्यभ्रांत्या

एवादौ पुरुषत्वादिसंशयस्तत्रापितद्व्यतिरिक्तेभ्योभेदोसंदिग्धा विपर्यस्तत्वात्पु
काशतएव। भेदस्यचप्रतियोगिसहोपलंभनियमवतोनप्रत्यक्षेणग्रहणंसंभवति
देशकालव्यवधानेनासन्निकृष्टानामपिप्रतियोगिनांसंभवात्। भेदज्ञानंघटति
योग्यंशेसंस्कारापेक्षणात्स्मृतिरूपमस्तुप्रत्यभिज्ञानमिवतत्तांशइतिचेत्न-
तथापिभेदगतप्रतियोगिविशिष्यांशेतदभावात्। तच्चकनकाचलोभेदप्रति
योगीवस्त्वादितिभेदप्रतियोगिविशिष्यगोचरानुमित्यातत्संस्कारसंभवः। भेद
ज्ञानंविनानुमानप्रवृत्त्ययोगेनात्माश्रयापत्तेः। यत्सत्साध्यहेतुपक्षतायभेदभ्रमेस
तिसिद्धसाधनादिनानुमानाप्रवृत्यातद्भेदज्ञानंविघटतीयस्यतद्भेदज्ञानस्यापे
क्षेनत्वात्। अस्तुतर्हिभेदांशएवप्रतियोगिविशिष्यांशेपिप्रत्यक्षत्वमितिचेत्न
प्रतियोगिनोप्रत्यक्षत्वेतद्देशिष्यप्रत्यक्षायोगात्। संबंधिद्वयप्रत्यक्षंविनासंबंधप्र
त्यक्षासंभवात्। तस्मात्प्रत्यक्षायोग्यस्यप्रतियोगिनाभ्रांतिरूपःप्रतिभासइतितदेकवि

त्तिवेद्यत्वनियतस्यभेदस्यभेदैकवित्तिवेद्यत्वनियतघटादेश्चभ्रमैकविषयत्वात्त्व
त्यक्षंनिर्विशेषसन्मात्रग्राह्यहेतसिद्ध्यनुकूलमिति। न्यायसुधाकृतस्त्वाहुः घटयदे
रैंद्रियकत्वेपिसन्घटइत्यादिरविशिष्टसत्तानुवेधइतिनविरोधः। एवंनीलोघट
इत्यादिरविशिष्टनेत्यादयनुवेधः किंनस्यादितिवितनाश्रुत्यासहृदस्पवस्तुनो
जगदुपादानत्वमुक्तमविरोधात्सर्वसंमतमितितदनुवेधेनैवसन्घटइत्यादि प्र
तिभासोपपत्तौघटादावपिसत्ताकल्पनेगौरवात्तस्परूपादिहीनत्वादेत्यादिकंघटा
दावेवकल्पनीयमितिवेत्यादिति। संक्षेपशारीरकाचार्यास्त्वाहुः प्रत्यक्षस्यघटादि
सत्तयाहित्वेपियच्चिषयस्यप्रसादेसत्येवेदकत्वलक्षणप्रमाणप्रभावान्नतद्विरो
धेनादैतश्रुत्यादिवाधशंका। अज्ञातबोधकंहिप्रमाणंनत्वप्रत्यक्षादिविषयस्प
घटादेरज्ञातत्वमस्तिजडेनावरणाकृत्याभावेनाज्ञानविषयत्वानुपगमात्। स्वप्र

काशतयाघ्रसत्कप्रकाशंब्रह्मैवाज्ञानविषयइतितद्बोधकमेवतत्त्वावेदकंप्रमाणं तदेवप्रमितिविषयः।अतएवश्रुतिरप्यात्मावारेद्रष्टव्यइत्यात्मनएवप्रमेयत्वमिति नियच्छति।नहिद्रष्टव्यइत्यनेनदर्शनंविधीयतेप्रमाणयत्तंत्रस्यविध्यगोचरत्वात्।किंत्वात्मादर्शनाहंइतिअज्ञातत्वादात्मनएवप्रमेयत्वमुपवर्तनान्यस्यति नियम्यतइति।केचित्तुयटादिसत्त्वयाहिणाःप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यंब्रह्मप्रमाणान्यून तावगमेपितद्ग्राह्यंसत्त्वमनुगतप्रत्ययोल्लेखाजातिरूपंवाइहेदानींघटास्तीतिय कालसंबंधप्रतीतेस्तद्देशकालसंबंधरूपंवानास्तिघटइतिस्वरूपनिषेधप्रतीते घटादिस्वरूपरूपंवापर्यवस्यतितच्चमिथ्यात्वेननविरुध्यते।नहिमिथ्यात्ववादिना पिशाचादेःस्वरूपंवातस्यदेशकालसंबंधोवातत्रजात्यादिकंवानाम्नुमगम्यतेकिं तुतेषामबाध्यत्वं।नचाबाध्यत्वमेवसत्यत्वंप्रत्ययाद्यमस्तितिवाच्यं।कालत्र येपिनास्यबाधइतिवर्त्तमानमात्रयाहिणाप्रत्यक्षेणग्रहीतुमशक्यत्वादित्याहुः ॥५३॥ राम

अन्येत्वबाध्यत्वरूपसत्यत्वस्यप्रत्यक्षग्राह्यत्वेपिप्राणोवेसत्यंतेषमेवसत्य मितिश्रुत्याप्रधानभूतप्राणग्रहणेपरक्षितस्यरुत्स्नस्यप्रपंचस्यब्रह्मणश्च सत्यत्वोत्कर्षापकर्षप्रतीतेःसत्यत्वेचाबाध्यत्वरूपेसर्वदेवाबाध्यत्वंकेचित्का लमबाध्यत्वमित्येवंविधोत्कर्षापकर्षविनाशजराजीमन्मथमन्मथघइत्या दिशब्दतात्पर्यगोचरनियंतृत्वसौंदर्यादीनामिवभूयोविषयत्वात्यविषयत्वादि रूपोत्कर्षापकर्षासंभवाद्धितरेणतत्संभवेपिप्रपंचस्यब्रह्मज्ञानबाध्यत्व श्रुत्यंतरैकार्थ्यादुक्तोत्कर्षापकर्षएवपर्यवसानाच्चप्रत्यक्षग्राह्यंघटादि सत्यत्वंयावद्ब्रह्मज्ञानमबाध्यत्वरूपमितिन्नमिथ्यात्वश्रुतिर्विरोधइत्या हुः।अपरेतुप्रपंचस्यसत्यत्वमिथ्यात्वग्राहिणोःश्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधेपिदो षशंकाकलंकितात्यथमप्रवृत्तात्प्रत्यक्षात्त्रिदोषत्वादयंछेदन्यायेनपरत्वा च्छ्रुतिरेवबलीयसी।प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमितिस्मरणाच्च।

नचवेदैकगम्यार्थविषयकमिदंस्मरणं।तत्रप्रत्यक्षविरोधशंकाऽभावेनशंकि
तप्रत्यक्षविरोधएववेदाधर्वेदस्यप्राबल्योक्तौचित्यात्।तत्रवदृश्यतेव्योम
रूपंद्योतोहव्यवाडिव।नतत्संविद्यतेव्याप्तिनरूपंद्योतोहुताशनः।तस्मात्प्रत्य
क्षदृष्टेपियुक्तमर्थेपरिशिष्टुं।परास्यज्ञायपन्नर्थान्नधर्मात्परिहीयतइतिना
रदस्मृतौसाक्षिप्रकरणेप्रत्यक्षदृष्टस्यापिप्रत्यक्षमविश्वस्यप्रमाणोपदेश
दिभिःपरीक्षणीयत्वप्रतिपादनाच्च।नहिनभोनैल्यंप्रत्यक्षंनभसःशब्दादिषु
पंचसुशब्दैकगुणत्वंप्रतिपादकागमोपदेशमंतरेणप्रत्यक्षादिनाशक्यम
यवदितुं।नचनभसिसमीपेनैल्यानुपलंभान्नदूरेतद्दोषजन्येतिनि
श्चयेनतद्बाधः।दूरेनैल्यदर्शनात्समीपेतदनुपलंभस्तुहिनावगुंठनानुप
लंभवत्समीपदोषजन्यइत्यपिसंभवात्।अनुभववसान्नभोनैल्यमव्याप्य
वृत्तीत्कर्षपपत्तेश्चानापिदूरस्थस्यपुंसोयत्रभ्रूसंनिहितेनभःप्रदेशेनैल्यधीस्व

त्रैवसमीपगतस्यतस्यानैल्यबुद्धेरभावप्रत्यक्षेणबाधः।उपरिस्थितस्यैवनैल्य
स्याभ्रनिक्षत्रादिरिवदूरत्वदोषात्भ्रूसंनिधानावभासइत्यपपत्तेः।पृथिव्या
दिषुसंकीर्णतयाप्रतीयमानानांगंधादीनामुपलभ्यासुचिकुंथकेचिद्भूपुरने
षुणाःपृथिव्यामेवतंविद्यादयोवायुंवसंश्रितमित्यादिभिरागमैरवधार्यवस्था
यावक्तव्यत्वेनप्रत्यक्षादागमप्रावन्यस्यनिर्विशंकत्वाच्च।नह्याज्ञानसिद्धंजलो
पृथ्वंभादिगतंगंधादिपृथिवीगुणादिरागंद्रवत्वंजलादिगुणाइत्यादिरूपेणास्मदा
दिभिःप्रत्यक्षेणशक्यंविवेचयितुं।पृथिव्यादीनांप्रायःपरस्परसंसृष्टतयान्यगु
णास्यान्यत्रावभासःसंभाव्यतइतिशंकितदोषंप्रत्यक्षमस्तिभातिप्रियंरूपंनाम
चेत्यंशपंचकंत्रयंत्रयंत्रयंजगदूपंतदुभयमितिदृष्टांतप्रकारेणागमेन
व्यवस्थाप्यतामितितुल्यं।नचैवमुपजीव्यविरोधःआगमप्रमाणेनवर्णयिदवाक्या
दिस्वरूपांशप्रत्यक्षमुपजीव्यानुपजीव्यतत्सत्यत्वांशोयमदनादित्याकुः।नन्वाग

मस्यप्रत्यक्षाद्बलीयस्त्वेयजमानःप्रस्तरइत्यत्रप्रत्यक्षाविरोधायजमानशब्दस्यत्र
स्तरेगौणवृत्तिर्नकल्पनीया।तथासोमेनयजेतेत्यत्रवैयधिकरण्येनान्वयेयागइष्ट
साधनत्वंसोमवतायोगसाधनत्वंचबोधनीयमितिव्यापारभेदेनवाक्यभेदापत्तेः
सामानाधिकरण्येनान्वयेवक्तव्येप्रत्यक्षाविरोधायसोमवतायागेनेतिमत्वर्थलक्ष
णानकल्पनीयाऽभयत्रापिसत्यपिप्रत्यक्षविरोधेतदनादृत्यागमेनबलीयसाप्रस्तरे
यजमानभेदस्ययागेसोमाभेदस्यचसिद्धिसंभवादितिचेत्।अत्रोक्तंभाम[illegible]तीनिर्वचता
त्पर्यवतीश्रुतिःप्रत्यक्षाद्बलवतीनश्रुतिमात्रंमंत्रार्थवादानांस्मृतिस्तुतिद्वारभूतेर्थ
वाक्यार्थद्वारभूतेपदार्थइवनतात्पर्यं।तात्पर्यंचभावेमानांतराविरुद्धदेवताविग्रहा
दिकल्पनेभ्यःसिध्येत्तात्पर्यवत्येवशब्दस्यप्रामाण्यनियमादितिचत्।न।एतस्मेवरव
तीषुवारवंतायमग्नीषोमसामकृत्वापशुकामोऽग्नयेनयजेतेतिविशिष्टविधेस्तात्पर्यागो
चरेविशेषणस्वरूपेप्रामाण्यदर्शनेनोक्तनियमासिद्धेः।अत्रहिरेवतीस्तोभाधारंवारवं ॥५५॥

तीयंसामविशेषणंनचैतत्सोमादिविशेषणावगोकसिद्धंयेनतद्विशिष्टयागविधिमा
त्रेणप्रामाण्यंवाक्यस्यस्यात्।नापिविशिष्टविधिनाविशेषणाक्षेपः।आक्षेपादिशेषणप्रति
यत्नोविशिष्टगोचरोविधिरस्मिन्नस्तीतेनविशेषणाक्षेपइतिपरस्पराश्रयापत्तेः।अतो
ऽतोविशिष्टविधिपरस्यैववाक्यस्यविशेषणस्वरूपेपिप्रामाण्यंवक्तव्यं।अथचतत्रना
तात्पर्यं।उभयत्रतात्पर्यंवाक्यभेदापत्तेः।एवमर्थवादानामपिविधेयस्तुतिपराणांस्तुति
द्वारभूतेर्थेनतात्पर्यमितितेभ्यःप्रत्यक्षस्यैवबलवत्त्वात्तदविरोधायतेषुद्रव्यंतरकल्प
नेसोमेनयजेतत्यत्रविशिष्टविधिपरेवाक्येसोमद्रव्याभिन्नयागरूपविशिष्टविधेयमि
त्युपरामेतस्यविधेयस्यदध्नाजुहोतीत्यादौविधेयस्यदध्यादिरवगोकसिद्धत्वाभावेन
विधिपराद्वाक्यादेवरवेत्याधारवारवंतीयादिविशेषणस्यैवविनातात्पर्यसिद्धिरेत्यान
नात्पर्यरहितादागमाद्यागसोमवतोभेदग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थःसिध्यतीतितत्रापि
तदविरोधायमत्वर्थलक्षणाश्रयणं।अहैतश्रुतिस्तूपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधा

स्त्रिंगामितादेततात्पर्यात्प्रत्यक्षाद्बलवतीतितत:प्रत्यक्षस्यैवबोध:नतुतद्विरोधायश्रु
तेरन्यथानयनमितिविवरणावार्त्तिकेतुप्रतिपादितंनतात्पर्यवत्त्वेनश्रुतेःप्रत्यक्षात्बाध
त्यंक्षस्तत्रश्रयेयदितिविधेःश्रयणास्यस्तुस्तावार्थत्वप्रतिपादनेतात्पर्यपिरुस्तुतेरू
परसपरात्रिश्राउर्भावपर्यंतमुख्यश्रवणासंबंध:प्रत्यक्षविरुद्धइतितद्विरोधा
यश्रयणशब्दस्योस्मीकरणामात्रेलक्षणाश्रुपगमात्तत्त्वमसिवाक्यस्यजीवब्रह्मा
भेदप्रतिपादनेतात्पर्यंपितन्नदस्यत्वपदवाच्याभेद:प्रत्यक्षविरुद्धइतितद्विरोधाय
निरूढस्चैतन्यलक्षणाश्रुपगमाच्चार्थवादानामपिप्रयाजाद्यंगविधिवाक्यानामिव
स्वार्थेप्रमितावनन्यार्थतयाप्रमितानामेवार्थानांप्रयोजनत्वशादन्यार्थतितिप्रयाजादि
वाक्यदत्तेषामप्यवांतरसंसर्गेतात्पर्यमस्त्येवदाक्येकवाक्यत्वात्तत्पदैकवाक्यतामापे
वपरमवांतरतात्पर्यानुश्रुपगमादितिविवरणाचार्यैर्न्यायनिर्णयेव्यवस्थापनेननयजमा
न:प्रस्तरइत्यादीनामपिमुख्यार्थतात्पर्यंयत्रक्वोप्रत्यक्षाविरोधायेवलक्षणाश्रुपगमा

च्चा।कथंतर्हिश्रुतेःप्राबल्यं।उच्यतेनिर्दोषत्वात्परत्वाच्चश्रुतिमात्रंप्रत्यक्षात्प्रबलमिति
त्सर्गःकिंतुश्रुतिवाधितमपिप्रत्यक्षंकथंचितंविषयोपहारेणसंभावनीयंनिर्विषयत्वा
नायोगात्।अतएवाद्वैतश्रुतिविरोधेनतत्त्वाविदनात्मत्वाविषयप्रत्यक्षमर्थक्रियास
मर्थत्वाव्यावहारिकविषयसमर्पणेनोपपद्यते।किंबहुनानेदंरजतमितिसर्वोहप्र
त्यक्षवाधितमपिशुक्तिरजतंप्रत्यक्षमनुभवाविरोधात्पुरोदेशेशुक्तिसंपिन्नरज
तोपगमेनसमर्थ्यतेननुतद्विरोधेनव्यवहितमातरमसदेवचारजतंविषयइति
कल्प्यते।एवंवप्रस्तरेयजमानभेदयाहिणोयावद्ब्रह्मज्ञानमर्थक्रियासेवादेनानुव
र्त्तमानस्यप्रत्यक्षस्यप्रातिभासिकविषयत्वाभ्युपगमेनोपपादनायोगाद्यजमानःप्रस्त
रइतिश्रुतिवाध्यत्वेसर्वथानिर्विषयत्वंस्यादितितत्परिहारायोत्सर्गमयाद्यश्रुतिरेव
नस्त्वंपदाधिकरणादिप्रतिपादितप्रकारेणान्यथानीयते।नचैतश्रुतिप्रत्यक्षयो
रिवेहश्रुतिप्रत्यक्षयोस्तात्विकव्यावहारिकविषयोपगमेनप्रत्यक्षोपपादनेकश्चिदो

ब्रह्मातिरिक्तसकलमिथ्यात्वप्रतिपादकषड्विधतात्पर्यलिंगोपपन्नानेकश्रुतिवि
रुद्धैनैकेनार्थवादेनप्रस्तरेयजमानतादात्म्यस्तावकस्यप्रतिपादनासंभवात्॥
एवंतत्त्वमसिवाक्येनत्वंपदवाच्यस्यसर्वज्ञत्वाभोक्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मरूपत्वबोध
नेतत्रासर्वज्ञत्वभोक्तृत्वादिप्रत्यक्षमत्यंतनिराकरोतीनस्यादितितत्परिहारायहंका
रशब्दवाच्यस्यभोक्तृत्वादितोनिरूपस्यशुद्धस्योदासीनब्रह्मरूपत्वमितिव्यवस्था
माश्रित्यभागत्यागलक्षणाश्रीपतेरेवंस्वमलंश्रयेदित्यादावपिप्रत्यक्षस्यात्यंतनि
र्विषयत्वप्रसक्तेस्तत्परिहायश्रुतेर्लक्षणा।नेहनास्तिकिंचनेयत्रप्रत्यक्षस्यकथंचिद्वि
षयोपपादनसंभवेतुनप्रबलायाःश्रुतेरन्यथानयनमितिनकश्चिद्व्यवस्थाप्रसंगः
॥अथदाक्षसत्रंश्रयेत्सोमेनयजेतेत्यादौनप्रत्यक्षानुरोधेनलक्षणाश्रयणंकिंत्व
नुष्णानाशक्त्यानहिकक्षस्त्रेऽस्त्रीकरणमात्रमिवमुख्यःपाकोनुष्णेनुशक्यतेनवा
सोमइव्यकरणकोयागइवतदग्निकोयागःकेनविदनुष्णेनुशक्यते।नचानुष्णेयत्वाभिम ॥५७॥

तस्यप्रत्यक्षविरोधेवानुष्णानाशक्तिरितिशास्त्रांतरेणाव्यवस्थीयतइतिवाच्यं।शशिमंडलं
कर्तिमलकुर्यादितिविधावनुष्णेयत्वाभिमतस्यशशिमंडलेकांतिमत्त्वस्यप्रत्यक्षाविरोधेष्व
नुष्णानाशक्तिदर्शनेनतस्यास्ततोभिन्नत्वात्।तथाचतत्रततएवलक्षणाश्रयणंतस्मादे
यछेदन्यायादिसिद्धस्यश्रुतिबलीयस्त्वस्यनकश्चिद्बाधइति।अथकथमन्यायछेदन्या
यप्रवृत्तिः।उच्यते।यथाज्योतिष्टोमेवह्निप्रवर्तमानंप्रसर्यतामुष्णातुरयछेदेसतियदुष्णा
नायछेदोतादृशिणंयज्ञमिष्णतेनपुनर्यजेतेतिश्रुतिर्निराक्षीन्नजातोष्णात्रयछेदनि
मित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यताबुद्धिःपश्चात्प्रतिहन्त्रयछेदेसतियदिप्रतिहन्तीयष्टिद्योतस
वेवृदसदयातिश्रुतिर्निराक्षीन्नजातयातदिरूढप्रतिहन्त्रयछेदनिमित्तप्रायश्चित्त
कर्तव्यताचुद्यावाध्यतएवंपूर्वंघटादिसत्यत्वप्रत्यक्षंयदयात्।नेमंध्यात्वश्रुतिजन्यबु
द्धावाध्यते।नचोदाहृतस्थलेष्वनैमित्तिककर्तव्यताबुद्धेःपरंनैमित्तिककर्तव्यताबुद्धावा
धेपिष्वनैमित्तिककर्तव्यसाबुद्धिर्नकंशास्त्रंयत्रोज्ञातमात्रायछेदउभयोरपियोगय

दृयछेदोवाऽङ्गात्रयछेदकस्यपरत्वंवातत्रसावकाशंप्रत्यक्षंत्वहेतुरुक्त्यावाधेविष
यांतरभावान्निरालंबनंस्यादितिविषम्यंशंकनीयं। तत्रघृतादौस्मृतिबाध्यंप्रत्यक्षं
प्रवर्त्ततेतत्रैवव्यावहारिकंविषयंलबाधतार्थस्यतस्य परायछेदस्यतेसर्वथाबाधि
तस्यपूर्वायछेदशास्त्रस्यैवविषयांतरान्वेषणाभावादितापिसर्वप्रत्ययवेद्यब्रह्मस
त्तायांसावकाशंप्रत्यक्षमितिवक्तुंशक्यत्वाच्च।यत्त्वेकस्मिन्नपित्रयोगेक्रमिकाभ्यांनिमित्ता
भ्यांक्रतौतत्तन्नैमित्तिककर्त्तव्यतयोःबदरफलेश्यामरक्तरूपयोरिवक्रमेणोत्पादादुप
त्तानद्वयवत्कर्त्तव्यताज्ञानद्वयमितिप्रमाणमेवेतिनपरेणापूर्वज्ञानबाधेयछेदन्यायउदा
हरणं। अतएवापछेदाधिकारेणैनैमित्तिकशास्त्रस्यायमर्थःनिमित्तोपजननात्प्राग्न्य
थाकर्त्तव्योपिक्रतुर्निमित्तेसत्यनाथाकर्त्तव्यइतिशास्त्रदीपिकावचनमितितन्नांगस्यसतः
कर्त्तव्यत्वेनवप्रयाजाविप्रतिहर्त्रर्थछेदवतिक्रतौपूर्वंतेनाङ्गात्रयछेदनैमित्तिकस्य प्रायश्चि
त्तस्यांगत्वमस्तिआहवनीयशास्त्रस्यपदहोमादिरिक्तहोमविषयत्ववद्युङ्गातप

घं

छिद्येतेतिशास्त्रसप्रयाजाविप्रतिहर्त्रर्थछेदरहितक्रतुविषयत्वात्तेनहिन्या
यरत्नमालायांसाधारणस्यशास्त्रस्यविरोधविषयादितासंकोचःरुक्तरूप
स्यप्राप्तबाधोभाधीयतइत्युक्तलक्षणप्राप्तबाधविवेचनेतत्रैवंसतिशास्त्रार्थोभव
तिप्रयाजाद्युङ्गात्रयछेदविधरप्रतिहर्त्रर्थछेदवतःक्रतोःसर्ववेदसदानमंगएवं
उङ्गात्रयछेदेपिद्रष्टव्यमितियत्तुशास्त्रदीपिकावचनमुदाहृतंतदपितेनोत्पन्नम
पिपूर्वप्रायश्चित्तज्ञानमिथ्याभवतिवाधितत्वात्तउत्तरस्यनकिंचिद्बाधकमस्तीति
पूर्वैकर्त्तव्यताबाध्यत्वप्रतिपादकग्रंथोपसंहारेपठितत्वान्नैमित्तोपजननात्प्राङ्नै
त्तोपजननंविनानिमित्तोपजननाभावेसत्यन्यथाकर्त्तव्योपीतिलक्षणचिंतामात्रयरं
।नतूत्तरनिमित्तोपजननात्प्राक्पूर्वनैमित्तिककर्त्तव्यतावस्कृतग्रासादित्येवंप
रं।पूर्वग्रंथसंदर्भविरोधापत्तेः।आस्तामीमांसकमर्यादाश्यामरक्तरूपन्यायेनक्र
मिककर्त्तव्यतायोत्यन्तापगमेकोविरोधः।उच्यतेकिंतत्कर्त्तव्यत्वंयत्परनैमित्तिकक्र

र्त्तव्यतोत्पत्त्यानिवर्त्ततेऽनताक्पूर्वनैमित्तिकस्यस्कृतिसाध्यत्वयोग्यत्वंतस्यपश्चाद
प्यनपायात्।नापिफलमुखेकृतिसाध्यत्वंतस्यपूर्वमप्युजननात्।नापियदननुष्ठा
नेक्रतोर्विकल्प्यंतत्वमंगत्वंवाऽननुष्ठानेक्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्यनियमविशेष
रूपत्वेनकर्मांगत्वस्यफलोपकारितयासंनिपातितयावाकारणत्वविशेषरूपत्वेनच
तयोःकादाचित्कत्वायोगेनस्वाभाविकत्वनिर्वाहापपत्त्याऽविरुद्धापछेदाभाववतः
क्रतोःपूर्वापछेदनैमित्तिकमंगंतत्रैवतदननुष्ठानेक्रतुवैकल्यप्रयोजकमितिवि
शेषणीयतयाप्राप्त्यापछेदचतिक्रतोःपूर्वापछेदनैमित्तिकेक्रत्वंगत्वस्यतदननु
ष्ठानेक्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्यवाप्राप्त्यापछेदोत्पत्तेःपूर्वसंभवात्।नहिक्षु
किंचिदस्त्वंतरंप्रतिकंचित्कालंव्याप्यंपश्चान्नेतिवाकंचित्कालंकारणेपश्चान्नेति
वाकचिदृष्टंयुक्तंवा।नापिकर्त्तव्यत्वंनामधर्मांतरमेवागमापापयोग्यंकल्पनीयंमा
नाभावात्।विरुद्धापछेदशास्त्रयोःपदार्हवनीयशास्त्रवद्व्यवस्थोपपत्तेःतस्मान्निराल

बनंक्रमिककर्त्तव्यतादयोत्पत्तिचक्षुःननुचोपक्रमाधिकरणन्यायेनासंजात
विरोधित्वात्प्रत्यक्षमेवागमाद्बलीयःकिंनस्यात्।उच्यतेत्रैकवाक्यताप्रतीयतेतत्रै
कस्मिन्नर्थपर्यवसानेनभाव्यंअर्थभेदेप्रतीतैकवाक्यतामंगप्रसंगात्।अतस्तत्रप्र
थममेसंजातपतिपक्षेणाग्नजापतिर्वरुणायाश्वमनयदित्याद्युपक्रमेणापरस्तुतिस
रूपार्थवादेनदानुरिष्टेबुद्धिमधिरोपितायांतद्विरुद्धार्थपावतोश्वान्प्रतिग्रहीया
त्रावतोवारुणश्चतुष्कपालस्त्रिर्वपेदित्यपसंहारगतंपदजातमुपसंजातपति
पक्षत्वाद्यथाश्रुतार्थसमर्पणेनतदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानंस्वैकवाक्यतानि
र्वाहापरिजिहीर्षमतर्भाव्यतदानुगुण्येनैवात्मानंलभतइतिउपक्रमस्यप्राबल्याय
त्रतुपरस्परमेकवाक्यतानप्रतीयेतेतत्रपूर्वदृत्तमवगणय्यलब्धात्मकंविरुद्धार्थ
कंवाक्यंस्वार्थबोधयत्येवेतिनतत्रपूर्वदृत्तस्यप्राबल्यं।अतएवषोडशिग्रहवाक्य
पूर्वदृत्तमवगणय्यतदग्रहवाक्यस्यापिस्वार्थबोधकत्वमुपेयतोकिंतत्रयोर्विष

यांतराभावादगत्यातत्रैवविकल्पानुष्ठानमिष्यते।एवंचाहेतागमस्यप्रत्यक्षेतोक
वाक्यताशंकाऽभावात्पूर्वत्रत्नमपितदविगणापस्वार्थबोधकत्वमप्रतिहतंतदर्थ
बोधजननेचपूर्वपरमज्ञातत्वादवाधित्वेवजायते।परस्यानन्यथोत्पादान्नाद्यावा
धेनसंभवइत्यपघेदन्यायस्यैवप्रवृत्तिर्नोपक्रमन्यायस्य।अतएवलोकेपिप्र
थमप्रवृत्तंशुक्तिरूप्यप्रत्यक्षमाप्तोपदेशेनवाध्यतइति।ननुतथापुपजीव्यत्वे
नप्रत्यक्षस्यप्राबल्यंदुर्वारंअपघेदशास्त्रयोर्हिनपूर्वंपरस्योपजीव्यमितियुक्तः
परेणपूर्वस्यबाधःइहनुवर्णपदादिस्वरूपयाहकतयामिथ्यात्वबोधकमाग
मंप्रतिप्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वादागमस्यैवतद्विरुद्धेमिथ्यात्वबोधकत्वरूपोवा
धोयुज्यते।नचमिथ्यत्वश्रुत्यावर्णपदादिसत्यत्वांशोपमर्देपुपजीव्यस्वरूपांशो
पमर्दोभावान्नोपजीव्यविरोधइतिवाच्यंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिभिःस्व
रूपेणैवप्रपंचाभावबोधनात्।अत्रकेचिदाहुःदृषमानयेत्यादिवाक्यंश्रवणादीक्षा

त्वदृषमानयेत्यादिरूपेणाश्रुतदृतोशादृषमितिदर्शनेनशाद्यमितोवर्णपदादि
प्रत्यक्षेयमाश्रमसाधारणमेवापेक्षितमित्यहेतागमेनवर्णयदादिप्रत्यक्षमात्र
मुपजीव्यस्वरूपोद्यमंदेयेनोपजीव्यविरोधइति।अन्येत्वाहुःशाद्यमितोवर्णय
दादिस्वरूपसिध्यनयेक्षायामपिक्षायामपिश्रयोग्यशक्षात्वमित्यनुद्योग्यतास्व
रूपसिध्यपेक्षास्तितदपेक्षायामपिनोपजीव्यविरोधः।नेहनानास्तीतिश्रुत्यानिषेधेपि
यावद्ब्रह्मज्ञानमनुवर्त्तमानस्यार्थक्रियासंवादिनोऽसद्विलक्षणस्यप्र[illegible]स्वरूपस्यां
गीकारात्।अन्यथाप्रत्यक्षादीनांव्यावहारिकप्रमाणानांनिर्विषयत्वप्रसंगात्।नच
स्वरूपेणनिषेधेकर्यप्रपंचस्वरूपस्यात्मनाभःनिषेधस्यप्रतियोग्यप्रतिक्षेपरूपत्वे
निषेधत्वेव्याघातादितिवाच्यं।शुक्तावपादंरजतंनेदंरजतमितिप्रतातिहयानुरोधे
नुरोधेनाधिष्ठानगताध्यस्ताभावस्यबाधपर्यंतानुवृत्तिकासद्विलक्षणाप्रतियोगिरू
पसहिष्णुत्वाभ्युपगमात्।एतेनप्रपंचस्यस्वरूपेणनिषेधेशशशृंगवदसत्वमेवस्यादि

तिनिरस्तं।ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्वरूपांगीकारेणवेषम्यात्।।नवास्पध्यास्तस्याधिष्ठानस्वरू
पेणानिषेधेऽन्यत्रतस्यस्वरूपेणानिषेधःस्वतःसिद्धइतितस्यसर्वदेशकालसंबंधिनि
षेधप्रतियोगित्वायोऽसत्वंदुर्वारंसर्वदेशकालसंबंधिनिषेधप्रतियोगित्वमसत्त्वमित्ये
वासत्वनिर्वचनान्नविधांतरेणतन्निर्वचनायोगादितिवाच्यं।यमसतःसर्वदेशकालसं
बंधिनिषेधप्रतियोगित्वमुपगच्छतातस्यतथात्वेप्रत्यक्षस्यसर्वदेशकालयोःप्रत्यक्षा
करणायोगेनागमस्यतादृशागमानुपपत्तेश्चनप्रमाणयितुमशक्यतयानुमानमेवप्रमा
णमितव्यमितितदनुमानेयत्साध्यत्वंलिंगंवाच्यंतस्यैवप्रथमप्रतीतस्यासत्वनिर्वचन
नीययत्तेरित्याहुः।।अपरेतुनेहनानास्तीत्यादिश्रुतेःसत्यत्वेनप्रपंचनिषेधएवतात्पर्य
मस्वरूपेणानिषेधस्यस्वरूपाप्रतिक्षेपकत्वेतस्यतन्निषेधत्वायोगात्।तत्प्रतिक्षेपक
त्वेप्रत्यक्षविरोधात्तनचसत्यत्वस्यापिसन्घटइत्यादिप्रत्यसिद्धत्वान्नतेनाप्रिरूपेणानि
षेधोयुक्तइतिवाच्यं।प्रत्यक्षस्यश्रुत्यविरोधायसत्यत्वाभासरूपव्यावहारिकसत्यत्व

विषयत्वोपपत्तेः।।नचैवंसतिपारमार्थिकसत्यत्वस्यब्रह्मगतस्यप्रपंचेप्रसक्त्यभावात्ते
नरूपेणप्रपंचनिषेधानुपपत्तिःयथाशुक्तौरजताभासप्रतीतिरेवंसत्यरजतप्रसक्ति
रितिनिषेधः।।अतएवनेदंरजतंकिंतुतत्रनेयमदीयागौःकिंतुसैवनात्रवर्त्तमा
नक्षेत्रःकिंत्वपवरकइतिनिषिध्यमानस्यान्यत्रसत्त्वमवगम्यतेएवंसत्यत्वाभासप्र
तीतिरेवसत्यत्वप्रसक्तिरितितन्निषेधोपपत्तेः।।अतावरणाद्यंयोग्यतादिस्वरूपोपमर्द
शंकाऽभावान्नोपजीव्यविरोधइत्याहुः।।अन्येतुब्रह्मणिपारमार्थिकसत्यत्वंप्रपंचेव्याव
हारिकसत्यत्वंसत्यत्वाभासरूपंशुक्तिरजतादौप्रतिभासिकसत्यत्वंतत्तोपिनिकृष्टमिति
सत्तात्रैविध्यंनेयेतेऽधिष्ठानब्रह्मपारमार्थिकसत्तामादायेवद्यावदादौसत्याभिमानापप
त्यासत्वाभासकल्पनस्यनिःप्रमाणकत्वात्।एवंचप्रपंचेसत्वप्रतीत्यभावात्तत्तादात्म्यापन्ने
ब्रह्मणितत्प्रतीतेरेवाधिष्ठानेनप्रपंचेनत्वसक्तित्वोपपत्तेश्चसत्यत्वेनप्रपंचनिषेधेनेयजा
त्यविरोधोनवाऽप्रसक्तनिषेधता।नचब्रह्मगतयापारमार्थिकसत्वातिरेकेणप्रपंचेसत्वाभा

सानुपगमव्यवहितसत्यरजतातिरेकेणाशुक्तौ रजताभासोत्पत्तिः किमित्यपेपतइति
वाच्यं।व्यवहितस्यासंनिकृष्टस्यापरोक्ष्यासंभवात्तन्निर्वाहापतदुपगमात्।दित्याकुः।ननु
वंप्रतिबिंबभ्रमस्थलेपिग्रीवास्थमुखातिरेकेणादर्पणेमुखाभासोत्पत्तिरूपेयास्यात्।स्व
कीयेग्रीवास्थेमुखेनासाद्यच्छिन्नप्रदेशापरोक्ष्यसंभवेपिनयनगोलकललाटादिप्र
देशापरोक्ष्योयोगात्।प्रतिबिंबभ्रमेनयनगोलकादिप्रदेशापरोक्ष्यदर्शनाच्च।नचबिंबाति
रिक्तप्रतिबिंबाभ्युपगमेइष्टापत्तेः।ब्रह्मप्रतिबिंबस्यजीवस्यापितत्तोभेदेनमिथ्यात्व
पत्तेः।अत्रविवरणानुसारिणःप्राहुः।ग्रीवास्थएवमुखेदर्पणोपाधिसान्निध्यदोषाद्द
र्पणस्थत्वप्रत्यग्मुखत्वबिंबभेदानामध्यासःसंभवात्रदर्पणेमुखस्याध्यासःकल्पनीयो
गौरवात्।दर्पणेमुखंनास्तीतिसंसर्गमात्रबाधात्मिथ्यावस्तुतस्तुनेदंमुखमितिस्वरूप
बाधापत्तेःदर्पणेममुखंभातीतिस्वमुखाभेदप्रत्यभिज्ञानाच्च।नचग्रीवास्थमुखस्या
धिष्ठानस्यापरोक्ष्यासंभवःउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनांपराक्त्यबिंबग्राहकत्वनि

यमाभ्युपगमात्।तन्नियमानभ्युपगमेपरमाणोःकुड्यादिव्यवहितस्थूलस्यापिचक्षुषा
प्रतिबिंबभ्रमप्रसंगात्।नचाव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपवत एवचाक्षुषप्रतिबिंबभ्रमोना
न्यस्यैवनियमइतिवाच्यं।बिंबस्थोद्भूतरूपयोःकेनचिच्चाक्षुषज्ञानजननेनोपयोग
संभवेविधांतरेणोपयोगकल्पनानुपपत्तेः।कुड्यादिव्यवधानस्यप्रतिहतनयनरश्मि
संबंधविघटनविनैवप्रतिबंधकत्वेतथैवघटप्रत्यक्षादिस्थलेपितस्यप्रतिबंधकत्वसं
भवेनचक्षुःसंनिकर्षमात्रस्यकारणत्वविलोपप्रसंगाच्चदर्पणेमिथ्यामुखाध्यासवादि
नापिकारणत्रयेतर्गतसंस्कारसिद्ध्यर्थंनयनरश्मीनांकदाचित्पराक्त्यस्वमुखग्रा
हकत्वकल्पनयैवपूर्वानुभवस्यसमर्थनीयत्वाच्च।नचनासादिप्रदेशावच्छिन्नदृष्ट्वा
नुभवादेवसंस्कारोपपत्तेःतावतानयनगोलकादिप्रतिबिंबाध्यासानुपपत्तेःतटाक
सलिलेतद्विटपिसमारूढादृष्टवरपुरुषप्रतिबिंबाध्यासस्थलेकथमपिपूर्वोऽनुभवस्पृ

र्वचत्वात्। एवंचोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनांबिंबप्राप्यतद्ग्राहकत्वेवश्यंवक्तव्येफलवद्या
दर्पणाद्यभिहतानामेवबिंबप्राप्यतद्ग्राहकत्वंनशिलादिप्रतिहतानामनातस्वच्छताद्यादि
प्रतिहतानांमलिनोपाधिसंबंधदोषान्मुखसंस्थानविशेषग्राहकत्वंसाक्षात्सूर्यप्रेक्षू
नामिवोपाधिंप्राप्यनिवृत्तानांनतथात्वेतेजसाप्रतिहतिरितिप्रतिबिंबस्यार्थालोकेने
साक्षात्तद्वत्तेजसइवनाशकंजलाद्युपाधिसन्निकर्षेकेनचिद्युपाधिप्रतिहतानांबि
बग्राहकेषांचित्तदंतर्गतसिकतादियहणमित्यादिकल्पनात्कार्श्यनोपहतोऽयं ये
तविद्यात्ततस्तत्प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वमभ्युपगच्छतोत्रिविधजीववादिनोविधारणगुरु
प्रभृतीनामेवमेवापिप्रापमाकुः॥वैत्रमुखाङ्कितमदर्शतलंनचपार्श्वस्थितैःस्पष्टंनिरी
क्ष्यमाणंदर्पणेतत्प्रतिबिंबंततोभिन्नंस्वरूपतोमिथ्येवस्वकरगतादिवरजाताशुक्तिरज
तंनचदर्पणेमममुखंभातीतिबिंबाभेदज्ञानविरोधःस्पष्टभेदहित्वप्रत्यक्षमुखत्वादिज्ञा
नविरोधेनाभेदासंभवाद्दर्पणेमेममुखमितिव्यपदस्यस्वछायामुखेस्वमुखव्यपदेशवद्गौ

॥६३

णत्वात्। नचाभेदज्ञानविरोधाद्भेदव्यपदेशएवगौणःकिंनस्यादितिशंक्यंबालानां
प्रतिबिंबेपुरुषांतरभ्रमस्यहानोपपादिन्साध्यर्थक्रियापर्यंतस्यापत्वपिन्दुमराक्षत्वात्।
नचप्रेक्षावतामपिस्वमुखविशेषपरिज्ञानापदर्पणाद्युपादानदर्शनाद्भेदज्ञानमप्य
र्थक्रियापर्यंतमितिवाच्यंभेदेपिप्रतिबिंबस्यबिंबसमानाकारत्वनियमाद्विशेषपरिज्ञाना
देवतदुपादानोपपत्तेः। पत्तुनात्रमुखमितिदर्पणेमुखसंसर्गमात्रस्यवाधोनमुखस्पे
तिनन्वनेदंरजतमित्यत्रापिइदमर्थरजततादात्म्यमात्रस्यवाधोत्तरजतस्येत्यापत्तेः।
पदिचेदमंशेरजतस्यतादात्म्येनाध्यासान्नेदंरजतमितितादात्म्येनरजतस्येववाधो
नतादात्म्यमात्रस्यतदादर्पणेमुखस्यसंसर्गितयाध्यासान्नात्रमुखमितिसंसर्गितया
मुखस्येववाधोनसंसर्गमात्रस्येतिनुल्यं। पत्वधर्मिणेप्यध्यासकल्पनेगौरवमितित
द्रजतामासकल्पनागौरवत्वान्नदोषः। स्वनेत्रगोलकादिप्रतिबिंब
मस्यनेबिंबापरोक्ष्यकल्पनोपपाभावात्। नयनरश्मीनामुपाधिप्रतिहतानांबिंबग्रहि

कल्पनेहिदृष्टविरुद्धंवुपद्यते।कथंहिजलसंनिकर्षेकुकाचिन्नयनरश्मिघृतिह
तमंतर्गाघ्रस्यन्येजलसंबंधेनापिप्रतिहन्यमानानिर्गतमृदवःसकलनयनरश्मिप्र
तिघातिनेकिंरणामसूहविजित्यतन्मध्यगतसूर्यमंडलंप्रविशेयुःकथंचचंद्रादव
लोकनइवतत्प्रतिबिंबावलोकनेपिसंमृतशीततलितहृद्बसन्निकर्षविशेषेला
कनयोःशैत्याभिनव्यत्स्याच्चाप्यायनंस्यात्कथंचजलसंबंधेनापिप्रतिहन्यमानाः
शिलादिसंबंधेननप्रतिहन्येरन्नातस्प्रतिहत्यपराङ्मुखावानयनगोलकादिभिर्नसंस
ज्येरन्नातस्संसर्गेवासंस्पृष्टंनसाक्षात्कारयेयुःदोषेणापिहिविशेषांशग्रहणमात्रंप्रति
बध्यमानंदृश्यतेननुसन्निकृष्टधर्मिस्वरूपमपिप्रतिमुखाध्यासपक्षेतुनकिंचिद्दृष्टवि
रुद्धंकल्पनीयंतद्व्यवहितस्यूर्ध्वोद्भूतरूपस्येवचक्षुषाध्यासदशनाद्विगतस्यो
र्ध्वोद्भूतरूपयोःस्वाश्रयसाक्षात्कारकारणत्वेनतत्कल्पयोःआश्रयप्रतिबिंबाध्यासेपिकारणा
लंकुड्यादावरणद्रव्यस्यत्वगिंद्रियन्यायेनप्राप्यकारितयापगतनयनसन्निकर्षविध

ठनद्वाराव्यवहितस्यसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेनकल्पस्यव्यवहितप्रतिबिंबाध्यासे
पिविनेवद्वारांतरंप्रतिबंधकत्वंचकल्पनीयंतत्रकोविरोधःक्वचित्कारणत्वादिनाकल्प
ल्पस्यफलवत्वादन्यत्रापिकारणत्वादिकल्पनेनैतेनोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां
बिंबप्राप्त्यनुपगमेव्यवहितस्योद्भूतरूपादिरहितस्यचचाक्षुषप्रतिबिंबजन्यमप्रसंग
इतिनिरस्तं।किंचतदभ्युपगमएवोक्तदूषणप्रसंगःकथंसाक्षात्सूर्यावलोकनइव
विनाचक्षुर्विक्षेपमवनतमौलिनानिरीक्ष्यमाणंसलिलेततःप्रतिहतानांनयनरश्मीनामू
र्ध्वमुल्लिखबिंबसूर्यग्राहकत्ववत्तिर्यक्सुविक्षेपविनाऋजुचक्षुषादर्पणेविलोक्यमाने
तत्प्रतिहतानांपार्श्वस्थमुखग्राहकत्वंचवदनसालोकरणाभावेप्युपाधिप्रतिहतानां
पृष्ठभागव्यवहितग्राहकत्वंतावदुर्वारंउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनानिष्क्रान्तियमंवि
हाययत्रबिंबंतत्रैवगमनोपगमातातघामलिनदर्पणेश्यामतयागौरमुखप्रतिबिंबस्यले
विद्यमानस्यापिबिंबगतगौररूपस्यचाक्षुषत्वानेनुपयोगितयापीतशंखभ्रमन्यायेनगौरो

प्यरूपवैशिष्ट्यनैवप्रतिबिंबमुखस्यापाटवंनिर्वाह्यमितितथैवनीरूपस्यापिदर्प
णेपापिश्यामत्ववैशिष्ट्यनुवाक्षुषप्रतिबिंबत्वमविषयत्वमप्यदुर्वारं। स्वतोनीरूप
स्यापिनभसोध्यस्तनैल्यवैशिष्ट्यनचाक्षुषत्वसंघटितपत्तेः।तस्मात्स्वरूपतः कृतमुख
ध्यासपक्षएवश्रेयोन्नचतत्रापिदृष्टानुभवसंस्कारदोर्घघांपुरुषसामान्यानुभव
संस्कारमात्रेणास्वप्नेप्यदृष्टचरपुरुषाध्यासवन्मुखसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेणाद
र्पेमुखविशेषाध्यासोपपत्तेः।स्यांस्तुभेदःस्वप्नेषुशुभाशुभहेत्वदृष्टानुरोधेनपुरुषा
कृतिविशेषाध्यासःइहबिंबसंनिधानानुरोधेनमुखाकृतिविशेषाध्यासइति।नचप्र
तिबिंबस्यस्वरूपतोमिथ्यात्वंब्रह्मप्रतिबिंबस्यजीवस्यापिमिथ्यात्वापत्तिर्दोषःप्रतिबिंब
जीवस्यतद्घात्वेप्यवच्छिन्नजीवस्यसत्यतामुक्तिभाक्त्वोपपत्तेरिति।यत्तुप्रतिबिंबदर्पणा
दिषुमुखछायाविशेषरूपतयासत्यमेवेतिकस्यचिन्मतंतन्न।छायायाहिनाशरीरादेस्तत्र
दर्पणेरालोकेकिंपदेशव्याप्तिर्निरूप्यतत्रदेशेस्वात्मकतमएवानचमौक्तिकमणिकर्णादि

॥६५॥

प्रतिबंबस्यतमोविरुद्धसितत्वोहितादिरूपवत्तमोरूपस्यापाटवंयुक्तं।नवानमोरू
छायारहितनतपनादिप्रतिबिंबस्यतथात्वमुपपत्तेः।ननुतर्हिप्रतिबिंबरूपछायायास्त
मोरूपत्वासंभवेद्व्यंतरत्वमस्तुद्रव्यानतर्भावेतमोवद्द्व्यांतरकल्पनोपपत्तेरिति
चेत्न।किंतद्द्व्यांतरंप्रतीयमानरूपपरिमाणसंस्थानविशेषमुखत्वादिधर्मयुक्तंन
ह्यहितवास्यात्।अंत्येनेतद्द्व्यांतरेणरूपविशेषादिघटेनप्रतिबिंबोपलंभनिर्वाहइ
तिव्यर्थंतत्कल्पनं।अथमेकस्मिन्नस्यपरिमाणोदर्पणेयुगपदसंकीर्णतयाप्रतीयमा
नानांमहापरिमाणानामनेकमुखप्रतिबिंबानांसत्यतानिर्वाहःकथंवानिश्चिद्यावयवानु
स्यूतेदर्पणेतथैवावतिष्ठमानेतदंतर्हन्तुनासिकाद्यनेकनिम्नोन्नतप्रदेशवतोद्व्यांत
रस्योत्पत्तिःकिंचसितपीतरक्तपीताद्यनेकवर्णादिमतःप्रतिबिंबस्योत्पत्तौदर्पणमध्येस
तंसंनिहितंनतादृशंकारणमस्तीयुक्तंचैतदुपाधिमध्यविस्रांतियोग्यपरिमाणाना
मेवप्रतिबिंबानांमहापरिमाणत्वानंतादृशनिम्नोन्नतादिज्ञानंचयुक्तमेव।यथाहुर्दर्प

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

एतद्द्वयवावस्थानाविरोधेनताक्यंतिर्विबोत्पादनसमर्थंवकिंचित्कारणंकल्प्यमि
ति॰तर्हिशुक्तिरजतमपिसत्यमस्तुतत्रापिशुक्तेर्यथाद्रव्यंस्थितायामेवतत्रादात्मा
यन्नरजतोत्पादनसमर्थंकिंचित्कारणंपरिकल्प्यतत्स्परजतस्यदोषत्वाभिमतका
रणासहकृतेंद्रियग्राह्यनियमवर्णनोपपत्तेःकिंशुक्तिरजतमसत्यंप्रतिबिंबःसत्य
र्धजरतीन्यायेनानचतथासतिरजतमितिदृश्यमानायाःशुक्तेरन्योघ्रेपेरजतो
चितद्रव्यभावापत्तिःअनस्तकस्तुरिकादिप्रतिबिंबस्यापिसौरभादिराहित्यवशुक्ति
रजतस्यद्रव्यभावयोग्यतादिराहित्योपपत्तेः।अथोच्येतनेदंरजतंमिथ्येवरजतम
भादिविसर्वसंप्रतिपन्नबाधात्शुक्तिरजतंसत्यमितितर्हिदर्पेमुखनास्तिमिथ्ये
वदर्पेमुखमभादित्यादिसर्वंसिद्धबाधात्प्रतिबिंबमपिनसत्यमित्येवयुक्तंतस्मा
दसंगतःप्रतिबिंबसत्यत्ववादःनन्वमिथ्यात्ववादोयमुक्तःशुक्तिरजतइवकस्यचि
दत्वयव्यतिरेकशानिमित्तःकारणस्याज्ञानस्यनिवर्तकस्यज्ञानस्यचानिरूपणात॥